

KLASİK KOŞULLANMA KURAMI VE DİN EĞİTİMİ

Nazım BAYRAKDAR (*)

Öz

İnsan, öğrenme kabiliyeti bakımından varlıklar arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Ancak onun bu kabiliyetini nasıl kullandığı ve bu kadar zengin bir davranış dağarcığına nasıl sahip olduğu meselesi henüz tam olarak aydınlatılabilmemiş değildir. Bu mesele- nin aydınlatılması noktasında son asırda yoğun çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalarda ulaşılan sonuçlara göre çeşitli kuramlar ortaya konulmuştur. Bu kuramlardan biri de klasik koşullanmadır. Klasik koşullanma, öğrenme sürecinde belirleyici etkenin çevresel uyarıcılar olduğunu iddia eden davranışçılık ekolü içerisinde değerlendirilen kuramlar- dan biridir. Eleştirilebilir birçok yönü bulunsa da klasik koşullanma kuramının öğrenme sürecinin aydınlatılmasına önemli katkılar sağladığında kuşku yoktur. Öğrenme süreci hakkında ulaşılabilecek sağlıklı bilgilerin artmasının, bu sürecin kontrol edilmesini kolay- laştıracığı da muhakkaktır. Bu nedenle söz konusu kuramın ortaya koyduğu esaslardan genel eğitim gibi din eğitimi sürecinde de yararlanması bir zorunluluktur. İşte bu araş- tırmada, 'klasik koşullanma kuramının din eğitimi açısından ortaya koyduğu sonuçlar nedir?' sorusuna cevap aranmıştır. Araştırma sonunda klasik koşullanma kuramını din eğitimi açısından önemli kılan dört önemli mesele olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi, tutum geliştirme ve sosyalleşme sürecinde klasik koşullanma yoluyla gerçekleştiren öğrenmelerin etkisinin büyük olmasıdır. İkincisi, klasik koşullanma yoluyla gerçekleştiren öğrenmelerin sönmeye karşı dirençli olmasıdır. Üçüncüsü, din istismarcılarının klasik koşullanma kuramından profesyonel şekilde yararlanıyor olmalarıdır. Dördüncüsü ise, klasik koşullanma yoluyla öğrenilmiş bazı olumsuz davranışların terk edilmesi için yapılacak rehberlik faaliyetlerinde, klasik koşullanma kuramının ortaya koyduğu esasla- rın dikkate alınmasının adeta bir zorunluluk olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: *Klasik Koşullanma, Din, Din Eğitimi, Din İstismarı.*

*) Dr. Öğretim Üyesi, Uşak Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
(e-posta: nazim.bayrakdar@usak.edu.tr). ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5500-5170>.

Classical Conditioning Theory and Religious Education

Abstract

Human has a privileged place among the beings in terms of their learning ability. However, the issue of how he uses this ability and how he has such a rich behavioral attitude is not yet fully illuminated. At the point of illuminating this issue, intensive studies have been done in the last century and various theories have been put forward according to the results reached in these studies. One of these theories is classical conditioning. It is certain that the increase in the availability of information about the learning process will facilitate the control of this process. For this reason it is a necessity to make use of it in the process of religious education as well as general education which is the basis of the theory. In this research, an answer was searched for the question 'What are the results of classical conditioning in terms of religious education?' At the end of the research, it is determined that classical conditioning is the four important issues that are important for religious education. The first is the effect of learning through classical conditioning in the process of attitude development and socialization. Secondly, learning through classical conditioning is resistant to extinction. The third is that religionists must professionally benefit from the classical conditioning theory. The fourth is that it is almost imperative to take into account the principles laid down by classical conditioning in guidance activities for abandoning some negative behaviors learned through classical conditioning.

Keywords: *Classical Conditioning, Religion, Religious Education, Exploit Religion.*

Giriş

Öğrenme, insanın doğuştan sahip olduğu önemli bir kabiliyettir. İnsanın gelişip olgunlaşması sahip olduğu bu kabiliyete bağlı olarak gerçekleşmektedir. Ancak insanların bu kabiliyetten eşit derecede istifade edemedikleri de ortadadır. Genetik yapıdan ve içerisinde yaşanılan sosyo-kültürel çevreden kaynaklanan faktörler öğrenme kabiliyetinden yararlanma durumu bakımından bireyler arasında ciddi farklar oluşmasına neden olmaktadır.

Öğrenme sürecini aydınlatmak üzere bugüne kadar birçok kuram ortaya atılmıştır. “İnsan nasıl öğrenir?” sorusuna bu kuramlardan her biri farklı cevaplar vermiştir. Cevaplar arasındaki farklılıklar, davranış öğrenme sürecinin karmaşıklığına ve bu süreçte etkili olan unsurların fazlalığına işaret etmektedir.

Öğrenme kuramlarından her biri insan davranışlarının anlaşılmasına ve açıklanmasına önemli katkılar sunmaktadır. Bu kuramlar hadd-i zatında birbirlerini tamamlayıcı niteliktedir. Zira insan öylesine zengin bir davranış dağarcığına sahiptir ki onun bütün davranışlarının tek bir öğrenme kuramı ile açıklanması mümkün değildir. Hatta mevcut öğrenme kuramlarının davranış öğrenme sürecinin bütün yönleriyle açıklığa kavuşturulması için yeterli olduğu da söylenemez. Öğrenme süreci ile ilgili araştırmalara süreklilik kazandırılması bu bakımdan son derece önemlidir.

Öğrenme kuramlarının ortaya koyduğu esasların eğitsel açıdan doğurduğu birtakım sonuçlar vardır. Eğitim sürecinde bu esasların dikkate alınması, yürütülen eğitim faaliyetlerinin verimliliğine büyük katkılar sunacaktır. Bu bakımdan öğrenmeyi kılavuzlama işiyle uğraşan kişilerin öğrenme kuramları hakkında sağlıklı ve yeterli bilgiye sahip olmaları elzemdir. Söz konusu olan din eğitimi ise bu meselenin ehemmiyeti daha da artmaktadır. Din eğitiminin sahip olduğu kendine özgü hassasiyetler, öğrenme kuramlarının din eğitimi açısından analiz edilip değerlendirmeye tabi tutulmasını zorunlu kılmaktadır. Böyle bir anlayıştan hareketle yapılan bu çalışmada, “*klasik koşullanma kuramının din eğitimi açısından doğurduğu sonuçlar nedir?*” sorusuna cevap aranmıştır. Bu soruya cevap aranırken öncelikle klasik koşullanma kuramı hakkında literatüre dayalı bilgiler verilmiş ve analizler yapılmıştır. Daha sonra ise klasik koşullanma kuramının ortaya koyduğu esaslar çerçevesinde din eğitimi sürecinde dikkat edilmesi gereken hususlarla ilgili birtakım çıkarımlarda bulunulmuştur.

1. Klasik Koşullanma Kuramı

Klasik koşullanma, öğrenme sürecine açıklık getirmek üzere ortaya atılmış ilk önemli kuramdır. Bu kuramın bilimsel zemine oturmasını sağlayacak çalışmalar XX. yüzyılın başlarında yapılmıştır. Rus fizyoloğu Ivan Pavlov (1849-1936) tarafından köpekler üzerinde gerçekleştirilen deneysel çalışmalar, klasik koşullanma kuramının temelini oluşturmuştur (Cüceloğlu, 1996: 140). Yaptığı bilimsel araştırmalarla klasik koşullanmanın insan davranışlarının açıklanmasına yardımcı olabileceğini gösteren kişi ise J. B. Watson (1878-1958) olmuştur (Özdel, 2015: 11).

Klasik koşullanma kuramının esasını, bireylerin koşulsuz uyarıcılara verdikleri doğal tepkileri, koşulsuz uyarıcılarla birlikte devreye sokulan nötr uyarıcılara da vermeye başlamaları oluşturmaktadır. Klasik koşullanmada, birey için tek başına herhangi bir anlam ve değer ifade etmeyen işaretlerin koşulsuz uyarıcılarla birlikte tekrar tekrar verilmesi ile birlikte anlamlı ve değerli hale gelmesi söz konusudur. Birey için nötr bir uyarıcı olup belli bir tepkiye yol açması beklenmeyen işaretler, klasik koşullanmanın gerçekleşmesi ile birlikte koşulsuz uyarıcı gibi işlev görmeye başlamaktadır. Örneğin ezan sesini işitmek ilk başta her birey için nötr bir uyarıcı durumundadır. Çünkü ezan sesi de diğer sesler gibi bir sestir. Ancak bir mahallenin camiinde ezanlar genellikle kulakları rahatsız edecek düzeyde yüksek bir sesle okunuyor ve korku, uyku bölünmesi gibi rahatsızlıklar meydana getiriyorsa, o mahallede yaşayan bazı kimseler için ezan nötr bir uyarıcı olmaktan çıkıp koşullu uyarıcı haline gelebilir. Ezanın koşullu uyarıcı haline gelmesi, ezan sesine belli bazı tepkilerin verilmeye başlanması ile gerçekleşmektedir. Ezan sesi ile birlikte olumsuz hislerin oluşması, evin pencerelerinin kapatılması ya da ezan sesini bastırmak üzere televizyonun sesinin yükseltilmesi bu tepkilere örnek olarak verilebilir. Bu tepkilerin her biri koşullu uyarıcı olan ezan sesine verildiği için koşullu tepki kategorisi içerisinde değerlendirilmektedir.

Klasik koşullanma kuramının daha iyi anlaşılması için onunla ilgili temel kavramların açıklığa kavuşturulması yerinde olacaktır. Aşağıda bu kavramlar hakkında literatüre da-

yalı bilgiler verilmiş ve böylelikle araştırmannın problemiyle ilgili yapılacak açıklamalara ve ulaşılabacak genellemelere zemin oluşturulmuştur.

Koşulsuz Uyarıcı: Organizmada doğal olarak ve tek başına tepki oluşturabilen uyarıcılarıdır (Binbaşoğlu, 1991: 47). Bir şeyin koşulsuz uyarıcı olabilmesi için bireyin ona fitratının / tabiatının bir gereği olarak tepkide bulunabilmesi gerekir. Bu tür uyarıcılara, türü oluşturan her fert genellikle benzer tepkiler vermektedir. Örneğin aşırı soğuk ya da sıcak, yiyecek ya da içecekler, içerisinde bulunan koşullarda meydana gelen ani değişimler, şiddetli bir gürültü, fiziksel açıdan acı ya da haz veren her türlü durum koşulsuz uyarıcıya birer örnektir.

Koşulsuz Tepki: Koşulsuz uyarıcıya organizmanın verdiği doğal ve otomatik tepkidir (Arık, 1995: 81). Büyük bir kısmı türe özgü / sonradan öğrenilmemiş olduğu için sonradan gerçekleştirilecek öğrenmelerin bu tür tepkilerde önemli bir değişiklik meydana getirmesi beklenmez. Koşulsuz tepkiye örnek olarak kötü kokudan rahatsızlık duyma, limon kesildiğinde ağızda meydana gelen sulanma, çok sıcak bir cisme temas edildiğinde hemen geri çekilme, hakarete maruz kalındığında duygusal olarak incinme, şiddetli bir gürültü işitildiğinde korkma gibi davranışlar verilebilir.

Koşullu Uyarıcı: Başlangıçta organizma için nötr bir uyarıcı olup belli bir tepkiye neden olmazken koşulsuz uyarıcı ile birlikte devreye sokulması ve bu işlemin tekrarlanması ile birlikte belirli tepkiler oluşturmaya başlayan işaretlerdir (Cafoğlu & Aksüt, 2008: 134, 135). Örneğin normal şartlarda kedi görme ile korku tepkisi arasında herhangi bir bağ yoktur. Ancak kedi görüldüğünde korku duygusunun yaşanmasına yol açacak durumlarla arka arkaya karşılaşırsa kedi görme koşullu uyarıcı haline dönüşebilir. Cami de başlangıçta nötr bir uyarıcı olup cami görmenin ya da camide bulunmanın olumlu ya da olumsuz belirli bir tepki meydana getirmesi beklenmez. Ancak cami ortamında olumlu ya da olumsuz bazı yaşantıların arka arkaya yaşanması durumunda camiye götürülme nötr bir uyarıcı olmaktan çıkıp koşullu uyarıcı haline gelebilir.

Koşullu Tepki: Sadece koşullu uyarıcılara gösterilen öğrenilmiş tepkidir (Başaran, 1996: 209). Klasik koşullanma kuramına göre öğrenme, koşulsuz uyarıcılarla birlikte devreye sokulan nötr uyarıcıların zamanla birer koşullu uyarıcıya dönüşüp koşulsuz uyarıcıların meydana getirdiği tepkileri tek başına üretir hale gelmesiyle gerçekleşmektedir. Klasik koşullanmanın gerçekleşebilmesi için koşullu uyarıcı ile koşulsuz uyarıcının birlikte verilmesi ve böylelikle bu iki uyarıcı arasında bağ kurulmuş olması gerekir (Fidan & Erden, bt. 160). Koşulsuz tepki ile koşullu tepki arasında sonuç itibariyle fazlaca bir fark yoktur. Ancak bu tepkilerden birincisi genellikle öğrenme ürünü değil iken ikincisi öğrenmelere bağlı olarak ortaya çıkmaktadır (Arı vd., bt. 95). Örneğin çok sevilen bir kişinin vefat haberini almak doğal olarak üzülmeye tepkisine yol açacaktır. Klasik koşullanma kuramına göre bu, koşulsuz tepkidir. Bireye söz konusu kötü haber sabahın erken saatlerinde çalan cep telefonu sesi ve sonrasında gerçekleştirilen telefon görüşmesi sırasında verilmişse; dahası ona sabahın erken saatlerinde başka bazı olumsuz haberler de yine cep telefonu ile iletilmişse ortaya farklı bir durum çıkacaktır. Zira böyle durumlarda sabahın

erken saatlerinde çalan cep telefonu sesi bir koşullu uyarıcı haline gelip –koşulsuz uyarıcı eşlik etmese dahi- kaygı ve tedirginlik gibi duygusal tepkiler oluşturmaya başlayabilir. İşte klasik koşullanma kuramında buna koşullu tepki denilmektedir.

Uyarıcı Genelmesi ve Ayırt etme: Koşullu uyarıcıya verilmeye başlanan tepkilerin, koşullu uyarıcıya benzetilen ya da koşullu uyarıcı ile ilişkili olduğu düşünülen diğer işaretlere de verilmeye başlanmasıdır (Schunk, 2011: 35). Bireyler geçmişte belli durumlarda yaşadıkları olumsuzluklar nedeniyle duydukları kaygı, incinme, acı çekme gibi olumsuz hisleri benzer uyarıcıların bulunduğu ortamlarda tekrar tekrar yaşayabilmektedirler. Aynı şekilde belirli durumlarda yaşanan huzur, mutluluk, güven gibi olumlu hisler de hayatın ilerleyen yıllarında benzer uyarıcılarla karşılaşıldığında yeniden ve güçlü şekilde yaşanmaya devam edebilmektedir. Uyarıcı genelmesi (Fidan & Erden, bt.: 160) olarak nitelendirilen bu tür durumlar, klasik koşullanma yoluyla gerçekleştirilen öğrenmelerin bireysel hayattaki önemini göstermektedir.

Genelleme yapma aslında insan hayatını kolaylaştırıcı bir işleve sahiptir. Ancak genellemelerin gerçeklikle uyuşmaması halinde durumun tersine dönmesi de kuvvetle muhtemeldir (Selçuk, 2015: 140). Zira bireysel ve toplumsal hayatta yaşanan birçok sorun, bu tür genelleme yanlışlarından kaynaklanmaktadır. İnsan aslında bu sorunları minimize etmesini sağlayacak donanıma sahiptir. Zira o, benzerlikler kadar farklılıklara da ilgi duymaktadır. O, bir taraftan kendisini çevreleyen uyarıcılar arasındaki benzerlikleri fark edip genellemeler yaparken diğer yandan benzerlikler arasına gizlenmiş farklılıklara yönelerek bu genellemelerin istisnalarını keşfetme çabasına girmektedir. Klasik koşullanma kuramında bu işleme ‘ayırt etme’ denilmektedir (Alıcı, 2011: 74, 75). Her sakallının dede, her köpeğin tehlikeli, her biberin acı, her namaz kılanın iyi niyetli vs. olmadığının fark edilmesi ayırt etme kabiliyeti sayesinde gerçekleşmektedir.

Bireylerin ayırt etme işlemini sağlıklı şekilde gerçekleştirebilmeleri için zihinsel becerilerinin gelişmiş olması şarttır (Ersanlı, 2012: 204). Zira uyarıcı çeşitliliği bakımından zengin bir çevrede yaşıyor olmak, bu uyarıcılar üzerinde gerçekleştirilecek zihinsel işlemleri önemli hale getirmektedir. Zira uyarıcılara doğru anlamların yüklenmesi ve doğru tepkilerin verilmesi ancak bu işlemler sayesinde mümkün olmaktadır. Bireyin kendisini çevreleyen uyarıcılardan hangisinin daha önemli ve öncelikli olduğu hususunda vereceği kararın isabetlilik durumu da onlar üzerinde gerçekleştireceği zihinsel işlemlerin niteliği ile yakından alakalıdır.

Sönme: Koşullanmanın gerçekleşmesinden sonra koşullu uyarıcının bir süre koşulsuz uyarıcı olmadan verilmesi sonucunda koşullu uyarıcı ile koşullu tepki arasında kurulmuş olan bağın zayıflaması ve koşullu tepkinin zamanla kaybolması durumuna sönme denilmektedir (Selçuk, 2015: 141). İbadetleri yerine getirmesi için sürekli baskıya maruz kalmış olan ve bu nedenle de kendisine ibadeti çağrıştıran her uyarıcıya olumsuz duygusal tepkiler veren bireyin, baskı ortamından kurtulduktan bir süre sonra bu tür uyarıcılara belli tepkiler vermez oluşu sönmeye örnek olarak verilebilir. Sönmenin gerçekleşmesi, koşullu tepkinin tamamen kaybolduğu anlamına gelmez. Örnekte belirtilen birey, ibadet-

leri yerine getirmediği için birilerinden aşağılayıcı ya da incitici sözler duymaya başlarsa, kaybolmuş olan koşullu tepki yeniden ve hatta daha güçlü şekilde ortaya çıkabilir. Klasik koşullanma kuramında buna kendiliğinden geri gelme denilmektedir (Senemoğlu, 1997: 107).

Koşullu uyarıcı ile koşullu tepki arasında bağ kurmanın nasıl bir süreçte gerçekleştiği ve bu süreçte etkili olan unsurların neler olduğu hususunda çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar, içerisinde bulunulan fiziki ve sosyal çevreyle alakalı dışsal koşullar kadar birey üzerinde baskın olan dürtüler, ihtiyaçlar, beklentiler, inançlar gibi içsel faktörlerin de koşullanma sürecini etkilediğini ortaya koymuştur (Cüceloğlu, 1996: 143, 144). Buldukları sosyal ve fiziki ortam aynı olmasına rağmen bireylerin bu ortamdaki uyarılara farklı tepkiler vermeleri esasen bundan kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan klasik koşullanma kuramının ortaya koyduğu esaslardan eğitim sürecinde yararlanılırken kişiler arasındaki bireysel farklılıkların dikkate alınması son derece önemlidir.

Klasik koşullanma, bireylerin zaman zaman yaşadıkları ama sebebini bir türlü bulamadıkları huzurun ya da huzursuzluğun açıklanmasına katkı sağlayabilecek bir kuramdır. Belirli koşullar altında yaşanan hislerin, benzer koşullar oluştuğunda yine yaşanması; belirli koşullar altında ortaya çıkan düşüncelerin benzer koşullarda yine ortaya çıkıp bireyi etki altına alması klasik koşullanma kuramı ile doğrudan ilintilidir. Zira bu durum, ortamda bulunan belirli işaretlerin organizma için birer koşullu uyarıcı haline geldiğini göstermektedir. Söz konusu hislerin yaşanması ya da düşüncelerin ortaya çıkması için onlara zemin oluşturan koşulların farkında olunması da şart değildir. Tıpkı belirli yiyeceklere bağlı olarak alerjik rahatsızlıklar geçiren ancak bu yiyeceklerin neler olduğunu bilmeyen kimseler gibi kendilerini psikolojik açıdan iyi ya da kötü hissetmelerine neden olan koşulların / uyarıcıların neler olduğunun tam olarak farkında olmayan bireyler de bulunabilir. Bu durum esasen psikoloji biliminin önemini göstermektedir. Zira psikoloji bilmek bireylere kendilerini daha iyi tanıma ve kendi ruhsal durumlarını kontrol etme imkânı vermektedir.

Fobilerin nasıl oluştuğu meselesine açıklık getirilirken de en çok başvurulan öğrenme kuramı yine klasik koşullanmadır (Erden & Akman, 1998: 136). Bu kurama göre aslında korkmayı gerektirmeyen nesne, durum ya da kişilere aşırı korku tepkisinin verilmesi geçmişte onlar ile korku tepkisi arasında ilişki kurulmasına yol açacak yaşantıların geçirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır (Ersanlı, 2012: 202, 203). Örneğin henüz iki yaşında iken sakallı birinden iştirilen azarın ya da yenilen dayanın, sakallı kişilerin hayat boyunca birer korku objesi olarak algılanmasına yol açması klasik koşullanma kuramına göre doğal bir durumdur. Zira burada koşulsuz uyarıcı olan dayak yeme ve azar iştirme gibi olumsuzlukların sakallı kişi ile ilişkilendirilmesi ve zamanla tüm sakallı kişilere genellenmesi söz konusudur.

Görüldüğü üzere klasik koşullanma hayatın bir gerçeği olup olumlu ya da olumsuz birçok davranışa kaynaklık etmektedir. Davranış konusu ile ilgilenen ve özellikle de bireylerle olumlu davranışlar kazandırma maksatlı faaliyetler yürüten kişilerin klasik koşullanma kuramı hakkında yeterli bilgiye sahip olmaları bu bakımdan son derece önemlidir.

2. Klasik Koşullanma Kuramı ve Din Eğitimi

İnsanın çevreyle etkileşim sürecinde öğrendiği davranışların önemli bir kısmı din ile ilgilidir. Bu davranışların önemi, dinin insan için öneminden ve insan üzerindeki etkisinin derinliğinden kaynaklanmaktadır. Din, insanın varoluşsal açıdan ehemmiyet taşıyan sorularına cevaplar vermekte, hayatına anlam ve değer katmaktadır. Bu durum, dini öyle değerli hale getirmektedir ki bireyler inandıkları din için her türlü fedakârlığı göze alabilmektedirler. Ancak dinin insan üzerindeki etkisinin mutlak manada olumlu olduğunu söylemenin mümkün olmadığını da belirtmek gerekir. Zira dini inançların bazı kimseleri kendilerine ve topluma zarar verici nitelikte davranışlara yöneltmesi de söz konusu olabilmektedir.

Dinin insan üzerindeki etkisinin derinliği, sürekliliği ve çift yönlülüğü onun kimler tarafından nasıl öğretildiği meselesinin önemini ortaya koymaktadır. Bireysel ve toplumsal huzurun sağlanması için önemli bir fırsat olan dinin, insanlar için bir huzursuzluk kaynağı haline dönüşmemesi için doğru şekilde anlaşılması ve öğretilmesi meselesine ehemmiyet verilmesi şarttır. Din eğitimi bilimi alanında yapılacak araştırmaların önemi işte tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Zira din, eğitim ve din eğitimi gerçeklikleri hakkında sağlıklı ve yeterli bilgiye sahip olunmadan din eğitimi sürecinin kontrolü mümkün olmayacaktır (Aydın, 2017: 188,189). Din eğitimi sürecini olumsuz etkileyen faktörler bilimsel yaklaşım esas alınarak isabetli şekilde teşhis edilmeden bireylere sunulan din eğitimi hizmetlerinin daha nitelikli hale gelmesi oldukça zordur. Bütün bunlar eğitim bilimleri başta olmak üzere konusu insan olan birçok disiplinin ve de ilahiyat bilimlerinin kesişme noktasında bulunan din eğitimi biliminin önemini göstermektedir.

Din ile ilgili davranışların nasıl öğrenildiği meselesini açıklığa kavuşturmak üzere müracaat edilmesi gereken öncelikli kaynak, öğrenme kuramlarıdır. Zira bu kuramlar üzerine araştırma yapan bilim insanları, din alanıyla ilgili öğrenmeleri diğer öğrenmelerden ayrı tutmamışlardır. Demek ki din alanıyla ilgili öğrenmeler ile diğer öğrenmeler arasında esaslı bir fark bulunmamaktadır. Bu bakımdan din alanıyla ilgili öğrenmelerin nasıl gerçekleştiğini tespit etmek üzere öğrenme kuramlarına müracaat edilmesinde yarırganacak bir durum yoktur.

Bireyler diğer bütün öğrenmeler gibi din ile ilgili uyarıcılara hangi tepkileri vermeleri gerektiğini de çevreyle etkileşim sürecinde öğrenmektedirler. Onlar gözlem ve tecrübelere dayanarak ezan sesini duyduklarında, yanlarında birisi Kur'an okumaya başladığında, cami içerisinde iken, toplu şekilde dua edilirken vs. ne yapmaları ve nasıl bir tavır sergilemeleri gerektiğine dair çıkarımlarda bulunmaktadır. Bu süreçte onlar klasik koşullanma kuramına örnek teşkil edecek bazı öğrenmeler de gerçekleştirebilmektedirler. Klasik koşullanma yoluyla öğrenilen davranışların birey üzerindeki etkisi dikkate alındığında bu davranışları anlamaya, açıklamaya ve kontrol etmeye yönelik bilimsel araştırmalar yapılmasının önemi kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Bu araştırmaları yapmanın, öncelikle din eğitimi bilimcilerin görevi olduğunda ise kuşku yoktur.

Din ile ilgili ilk koşullanmalar hayatın ilk yıllarında gerçekleşmektedir. Dünyaya gözlerini açar açmaz çevresine merak duygusu ile yönelen bireyler bir yandan temel ihtiyaçlarının karşılanmasına katkı sağlayan diğer yandan ise kendileri için tehdit oluşturan unsurları keşfetme çabasına girerler. Bu çabanın bir sonucu olarak onlar fiziki çevrelerinde gerçekleşen olaylarla ilgili kendilerince sebep-sonuç ilişkisi kurarlar. Bu süreçte onlar sosyal ve fiziki çevrelerinde iyilerle kötülerin, faydalı olanlarla zararlı olanların vs. iç içe bulunduğunu kolaylıkla fark eder ve buna bağlı olarak da belirli uyarıcılara belirli tepkiler vermeleri gerektiğini öğrenirler. Ancak uyarıcı açısından zengin bir çevrede yaşadıkları için onların bu uyarıcıların her birini ayrı ayrı tanımaları uzun zaman gerektirir. Bu durum onları genellemeler yaparak benzer uyarıcılara benzer tepkiler vermeye mecbur bırakır.

Bireylerin din ile ilgili uyarıcılarla karşılaşmaları çeşitli şekillerde gerçekleşebilir. İçerisinde din ile ilgili kelimeler bulunan sözler işitmek, ibadet yapan kişileri gözlemlemek ya da camiler ve türbeler gibi dini açıdan değer atfedilen yerleri ziyaret etmek bunlardan ilk akla gelenlerdir. Henüz nötr uyarıcılar oldukları için dini sembolize eden işaretlerle ilk karşılaşma esnasında belirli tepkilerin verilmesi beklenmez.

Klasik koşullanma, din ile ilgili uyarıcılara belirli anlamların yüklenmesi ile birlikte gerçekleşir. Zira bireyler söz konusu anlamlandırma sürecinde din ile ilgili unsurların değerine ve etkisine yönelik bazı çıkarımlarda bulunurlar. Onların din ile ilgili unsurlara hangi tepkileri verecekleri büyük ölçüde bu çıkarımlar tarafından belirlenir.

Hayatın ilk yıllarında gerçekleşen klasik koşullanmaların birey üzerindeki etkisi oldukça büyüktür. Çünkü kişilik hamurunun yoğrulup şekillenmesi ve bilinçaltının oluşması büyük ölçüde bu dönemde gerçekleşmektedir (İlgar & İlgar, 2013: 220). Ayrıca zihinsel becerilerin henüz gelişmemiş olması, bilgi ve tecrübe birikiminin de yetersizliği nedeniyle klasik koşullanmaların en yoğun şekilde bu dönemde gerçekleşmesi beklenir. İlk çocukluk döneminde gerçekleşen klasik koşullanmaların bilinçaltına yerleşip birey üzerindeki etkisini hayat boyunca devam ettirmesi de kuvvetle muhtemeldir (Ülgen, 1995: 112).

Çocukluk döneminde gerçekleşen klasik koşullanmalar oldukça basit olup kolaylıkla anlaşılabilir niteliktedir. Çünkü bu dönemde bireyin çevresinde bulunan uyarıcı çeşitliliği nispeten daha azdır. Kişiler arasındaki bireysel farklılıklar da bu dönemde henüz fazla değildir. Hayatın ilerleyen dönemlerinde ise durum değişmektedir. Bireylerin ilgileri, ihtiyaçları, sorunları, inançları, değer yargıları ve öncelikleri yaşları ilerledikçe daha da farklılaşmaktadır. Bu farklılıklara bağlı olarak onların, içerisinde buldukları koşullara farklı anlamlar yüklemeleri ve farklı tepkiler vermeleri son derece doğaldır.

İnsanoğlu için nötr birer uyarıcı olan din ve din ile ilgili unsurların birer koşullu uyarıcıya dönüşüp belirli tepkilerin verilmesine tek başına sebep olur hale gelmesi nasıl bir süreçte gerçekleşmektedir? Bu süreçte bireyler din ya da dine ait unsurlar ile hangi olumlu ya da olumsuz durumlar arasında bağ kurmaktadır? Bu bağın kurulmasında rolü olan koşulsuz uyarıcılar nelerdir? Ezan ya da Kur'an okunduğunu işittiğinde bazı kimselerde olumlu, bazılarında ise olumsuz hislerin canlanmasının nedeni nedir? Namaz vaktinin

girdiğini fark ettiklerinde bazı kimseler niçin huzursuzluk duyar? Birçok insanda dini bayramlar yaklaştıkça artan heyecan ve coşku ne ile izah edilebilir? İnsanlar aynı heyecan ve coşkuyu diğer günlerde niçin yaşamazlar? Bazı kimselerin dindar görünümü kişileri antipatik bulup onlardan uzak durmaya çalışırken diğerlerinin onlara güven duymaları ve onlarla birlikte iken kendilerini daha huzurlu hissetmeleri neden kaynaklanmaktadır? Dine yönelik tutumların oluşmasında klasik koşullanma yoluyla gerçekleştirilen öğrenmelerin etkisi nedir?

Yukarıdaki sorulara bulunacak cevapların din eğitimi açısından oldukça değerli olduğunda kuşku yoktur. Zira bu cevaplar birey-din ilişkisinin hangi faktörlerden nasıl etkilendiği meselesinin aydınlığa kavuşmasına vesile olacak ve söz konusu ilişkinin sağlıklı bir zemine oturtulmasını sağlamak üzere yapılacak rehberlik faaliyetleri için yol gösterici olacaktır.

2.1. Dini Sosyalleşmenin Sağlıklı Şekilde Gerçekleşmesi Açısından Klasik Koşullanma Kuramı

İnsan sosyal bir varlıktır. İnsan için sosyalleşme süreci doğumdan itibaren başlamaktadır. Sosyalleşme, içerisinde yaşanılan topluma ait kültürün öğrenilmesini ve davranış tercihlerinde bunların dikkate alınmasını ifade eden bir kavramdır (Sarıtaş, 2008: 202). Sosyalleşmenin sağlıklı şekilde gerçekleşmiş olması bir yandan sosyal çevre ile kurulacak ilişkiler diğer yandan kişisel gelişim açısından bireye çeşitli avantajlar sağlamaktadır. Çünkü onun sosyal çevresinde bulunan kişilerin bilgi ve tecrübe birikiminden ne ölçüde yararlanacağını büyük ölçüde sosyalleşme durumu belirlemektedir.

Sosyalleşme sürecinin önemli bir parçasını içerisinde yaşanılan toplumun dini inanç ve değerlerinin öğrenilmesi oluşturmaktadır. Literatürde bu süreç, dini sosyalleşme olarak adlandırılmaktadır (Sherkat, 2013: 279-297; Arabacı, 2003: 39-54). Dini inanç ve değerlerin içselleştirilip benimsenmesi dini sosyalleşmenin gerçekleşmiş olması için bir önkoşul değildir. İçerisinde yaşanılan toplumun dini inançları benimsenmese dahi bunlardan kaynaklanan toplumsal hassasiyetlere saygı gösterilmesi ve sosyal ilişkilerde bunların dikkate alınması da kanaatimizce dini sosyalleşme kapsamında değerlendirilmesi gereken bir davranıştır.

Dini sosyalleşme sürecine yön veren önemli faktörlerden birini sosyal çevre ile etkileşim oluşturmaktadır (Arslan, 2006: 61, 62). Zira bireyler içerisinde yaşadıkları toplumun dini inanç ve değerlerini büyük ölçüde sosyal çevrelerinde bulunan kişilerden öğrenmektedirler. Aile ve okul başta olmak üzere birçok toplumsal kurum dini değerlerin yeni nesillere öğretilmesine katkıda bulunmaktadır. Bireyler din konusunda yönlendirme ve etkileme girişimlerine söz konusu kurumlar dışında da muhatap olmaktadır. Bu süreçte geçirdikleri yaşantılara bağlı olarak onlar klasik koşullanma kuramına örnek teşkil edecek öğrenmeler de gerçekleştirmektedirler.

Fitrat hadisi olarak bilinen sözünde Hz. Peygamber, her çocuğun fitrat üzere doğduğunu belirtmekte ve çocuğun hangi dine mensup olacağı hususunda belirleyici faktörün

‘aile’ olduğuna vurgu yapmaktadır (Buhari, Tefsir: 30; Müslim, Kader: 23). Çocuğun, birlikte yaşadığı aile büyüklerinin dinini sorgulamasının, eleştirmesinin, diğer dinlerle mukayese etmesinin söz konusu olmayacağı açıktır. Bu nedenle ailenin benimsemiş olduğu dinin çocuklar tarafından da benimsenmesinde bilişsel süreçlerden ziyade duygusal faktörler etkindir. Bu durum, ilk çocukluk döneminde gerçekleşen klasik koşullanmaların dini sosyalleşme sürecini önemli ölçüde etkileyebileceğini göstermektedir. Zira klasik koşullanmalarda uyarıcıların derinlemesine bir mantık süzgecinden geçirilmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Uyarıcıların bireylerde ilk anda oluşturduğu izlenimler klasik koşullanmalarda belirleyici rol oynamaktadır.

Aile büyüklerinin, çocukların dini gelişimleri üzerindeki etkisinin büyüklüğü, onlar için birer koşullu uyarıcı haline gelmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Aile büyüklerinin koşullu uyarıcılar haline gelmeleri, bazı temel ihtiyaçların karşılanmasında oynadıkları rolün farkına varılması ile birlikte gerçekleşmektedir. Onların koşullu uyarıcılar haline gelmiş olmaları, mensubu buldukları dinin çocuklar için de koşullu uyarıcı haline gelmesine sebep olmaktadır. Benimsedikleri inanç ve değerlerin çocukları tarafından da itirazsız şekilde doğru kabul edilip benimsenmesi bunun en açık göstergesidir.

Dinin çocuklar için birer koşullu uyarıcı haline gelip belirli tepkiler üretir hale gelmesi çeşitli şekillerde gerçekleşebilir. Mensubu bulunulan dinin cenneti elde etme, cehennem azabından kurtulma, geleceğe ümitle bakma, huzur ve güven içerisinde yaşama, sosyal açıdan kabul görüp takdir edilme vb. durumlar ile yan yana getirilmesi bunda önemli bir etken olabilir. Ebeveyn, kendi inanç ve değerleri ile olumlu bazı durumlar arasında ilişki kurmaları için çocuklarını sözleri ve eylemleri ile yönlendirebilir. Çocuklar henüz özerk bir kişiliğe sahip olmadıkları için bu yönlendirmelere fazlasıyla açıktır. Ancak şu da bir gerçektir ki günümüzde çocuklar henüz ilk yaşlardan itibaren kitle iletişim araçları başta olmak üzere birçok farklı unsurun yönlendirmesine maruz kaldıkları için ebeveynlerinin onlar üzerindeki etkisi nispeten azalmıştır (Çelik, 2010: 30; Güngör, 2012: 87).

Bireyler dini sosyalleşme sürecinde kendileriyle aynı dine mensup kişilere ve farklı din mensuplarına karşı nasıl bir tavır takınmaları gerektiğini de öğrenirler. Ebeveyn tarafından tehdit olarak görülen kimselere onların çocukları tarafından da aynı gözle bakılması, ebeveyn tarafından güven duyulan ve dost nazarıyla bakılan kimselere onların çocukları tarafından da olumlu gözle bakılması hemen her ailede gözlemlenebilecek durumlardır. Bu tür durumların ortaya çıkmasında kanaatimizce çocuklar tarafından gerçekleştirilen klasik koşullanmaların etkisi büyüktür. Ebeveynin yönlendirmesi bu tür koşullanmalarda da önemli bir etkindir.

Dini sosyalleşme sürecinde birey, içerisinde yaşadığı topluma ait dini değerlerle uyumlu yaşama konusunda üzerinde zamanla bir baskı hissetmeye başlar. Bu durum klasik koşullanmaların dini sosyalleşme üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Zira söz konusu baskı toplumun ve toplumsal değerlerin birey için koşullu uyarıcılar haline geldiğinin bariz bir göstergesidir. Söz konusu unsurların koşullu uyarıcılar haline gelmesinin sebebi ise toplumsal değerlerle uyumlu yaşamayan kişilerin çeşitli şekillerde

kınanmalarıdır. Bu kınanmanın kimler tarafından, hangi durumlarda ve ne şekilde yapıldığı din eğitimi ve dini gelişim açısından son derece önemlidir. Hissedilen sosyal baskı, dinin gerektirdiği sorumlulukların yerine getirilmesinin temel nedeni haline gelmiş ise ortada kişilik yapısı ve dindarlığın niteliği bakımından ciddi sorunlar var demektir. Bu bakımdan din eğitimi sürecinde toplumsal hassasiyetlere vurgu yapılırken son derece dikkatli olunmalı; bireylerin toplum karşısında kendilerini edilgen durumda hissetmelerine yol açacak tavır ve davranışlardan uzak durulmalıdır.

Klasik koşullanmaların dini sosyalleşme süreci üzerindeki etkisi, din eğitimi sürecinde mutlaka dikkate alınmalıdır. Zira bu süreçte gerçekleşen klasik koşullanmalar istenmeyen bazı davranışlara kaynak teşkil edebilir. Kaynağı doğru şekilde tespit edilmeden söz konusu davranışların düzeltilmesi için yapılacak rehberlik hizmetlerinin başarıya ulaşması oldukça zordur. İstenmeyen davranışları ortaya çıkaran nedenlerin bilinmesi, söz konusu rehberlik sürecinde gerekli kişi ya da kurumlarla işbirliği yapılması açısından da önem arz etmektedir.

2.2. Dine Yönelik Olumlu Tutumlar Geliştirilmesi Açısından Klasik Koşullanma Kuramı

İnsanın dünyaya tutum sahibi olarak gelmediği muhakkaktır. Öğrenilmiş tüm davranışlar gibi tutumlar da çevreyle etkileşim sürecinde kazanılmaktadır (Certel, 2016: 186). Bu durum, dini tutumlar için de geçerlidir (Mehmedoğlu, 2013: 133). Dini tutumların oluşum süreci, din alanıyla ilgili ilk öğrenmelerin gerçekleşmesi ile birlikte başlamaktadır. Ancak bunun hayat boyu devam eden bir süreç olduğunun da bilinmesi gerekir. Zira bireylerin dini tutumlarında çeşitli faktörlerin etkisiyle zamanla değişimler olabilmektedir (Kağıtçıbaşı, 1999: 122).

Dini tanıma sürecinde gerçekleşen klasik koşullanmalar, dini tutumların oluşumunda ve değişiminde önemli rol oynayabilir. Nitekim araştırmacılar klasik koşullanmanın daha ziyade korku, kaygı, mutluluk, güven, bıkkınlık, rahatlık, yetersizlik vb. duygusal tepkilerle ilgili bir kuram olduğunu belirtmekte (Fidan & Erden, bt.: 160)ve duygusal yönü ağır bastığı için tutum öğrenmenin büyük ölçüde klasik koşullanma yoluyla gerçekleşmiş olabileceğini vurgulamaktadırlar (Arı vd., bt.: 99).

Dini tanıma sürecinde geçirilen ilk yaşantılar, dine yönelik tutumları derinden etkileyebilir. İlk defa gidilen bir şehirde trafik sıkışıklığı problemi ile karşılaşan, iletişim kurduğu insanların kaba davranışlarına maruz kalan, yemek için girdiği lokantada hijyen koşulları ile ilgili ciddi eksiklikler gören bir insanın o şehre yönelik olumsuz tutum geliştirmesi ne kadar doğalsa, dini tanıma sürecinde yaşadıkları ilk tecrübeleri genellikle olumsuz olan bireylerin dine yönelik tutumlarının olumsuz olması da o kadar doğaldır. Nitekim yapılan araştırmalar bireyler için nötr uyarıcı niteliğinde olan kişi, kurum ya da objelerin belirli bir süre sürekli olumlu ya da sürekli olumsuz durumlarla eşleştirilmelerinin söz konusu kişi, kurum ya da objelere yönelik tutumları güçlü şekilde etkileyebileceğini ortaya koymuştur (Korkmaz, 2017: 114).

Dinin bizzat kendisi ya da ortaya koyduğu esaslar soyut nitelikte olduğu için dini çağrıştıran ya da din ile ilişkili olduğuna inanılan unsurlara yönelik izlenimlerin dini tutumlar üzerindeki etkisi büyüktür. Zira bu tür unsurlarla ilgili olumlu durumlar ya da olumsuzluklar din ile ilişkilendirilerek dine yönelik tutumlara yön verebilir.

Müslüman toplumlarda dini sembolize eden unsurların başında kuşkusuz camiler gelmektedir. Bu nedenle dini tutumların oluşmasında camilerle ilgili gözlem ve tecrübeler önemli rol oynayabilir. Bireylerin camilerle ilgili yaşantıları, caminin onlar için koşullu uyarıcı haline gelmesine neden olabilir. Bazı kimselerin camiye gitme konusunda isteksiz olmaları, camiye giderken tedirginlik duymaları, camide ibadet yaparken hemen sıkılmaları, camiden çıktıklarında rahatlamaları gibi durumların temelinde kanaatimizce büyük ölçüde bu tür koşullanmalar bulunmaktadır.

Camiler bireyler için başlangıçta nötr birer uyarıcıdır. Zira hiç kimse camiye karşı nefret ya da muhabbet hisleriyle dünyaya gelmez. Camilerin nötr bir uyarıcı olmaktan çıkıp koşullu uyarıcı haline gelmeleri, tanınmaya başlamaları ile birlikte gerçekleşmektedir. Cami uyarıcısı ile belirli tepkiler arasında kurulan bağ, caminin koşullu uyarıcı haline geldiğinin en açık göstergesidir. Klasik koşullanma, cami uyarıcısı ile olumlu duygusal tepkiler arasında bağ kurma şeklinde gerçekleşirse dini tutum ya da dini gelişim açısından avantajlı bir durumdan söz edilebilir. Ancak söz konusu koşullanmanın olumsuz duygusal tepkiler ile cami uyarıcısı arasında bağ kurma şeklinde gerçekleşmesi durumunda durum tersine dönebilir. Zira bu tür durumlarda cami ile ilgili duygular dinin bütününe genellenebilir. Burada din eğitimi açısından önemli olan, bireylerin cami uyarıcısı ile olumsuz duygusal tepkiler arasında bağ kurmalarına yol açabilecek faktörlerin tespitidir. Klasik koşullanma kuramı çerçevesinde bakıldığında bu konuda ilk akla gelen faktörler şunlardır:

- * Camilerde hijyen kurallarına riayet edilmemesi,
- * Cami cemaatinin birbirine karşı kaba davranışlarda bulunabilmesi,
- * Camide yapılan hatalara anlayış gösterilmemesi,
- * Camide yapılan vaazlarda ve verilen hutbelerde öfke dolu ve aşağılayıcı bir üslupla sürekli birilerine had bildirmeye yeltenilmesi; dini sorumluluklarını yerine getirmekte ihmalkâr davranan kişilerin kâfir, münafık, zındık, fasık gibi nitelemelerde bulunularak aşağılanabilmesi,
- Cemaatle kılınan namazların zaman zaman cemaatte bıkkınlık oluşturacak kadar uzun tutulması,
- Hoparlör ve klima gibi teknolojik araçların gerekli durumlarda ve gerektiği şekilde kullanılmaması,
- Camide belirli bir siyasi partinin ya da dini grubun propagandasının yapılabilmesi vb.

Klasik koşullanma kuramına göre bunlar bireyler için birer koşulsuz uyarıcı hükmündedir. Yani bu tür durumlara maruz kalmak normal şartlarda her insanda rahatsızlık mey-

dana getirir. Klasik koşullanma açısından burada bireylerin bu rahatsızlıkları zamanla cami ile ilişkilendirmeleri ve böylelikle caminin onlar için bir koşullu uyarıcı haline gelmesi söz konusudur. Cami görmenin, camiye gitmenin öneminden bahseden konuşmalara muhatap olmanın ya da camiye davet edilmenin onlar için tek başına bir huzursuzluk sebebi haline gelmiş olması bu durumun bir sonucudur.

Camilerle ilgili yukarıda anılan olumsuzlukların bütün camilere teşmil edilmesi tabii ki doğru bir yaklaşım olmaz. Ancak birçok caminin tuvaletlerinden şadırvanlarına, mimarisinden temizlik durumuna, cami görevlisinin tavırlarından cemaatin birbirleri ile olan ilişkilerine varıncaya kadar insana layık olduğu değerin verildiği mekânlar haline henüz getirilemediği de bir vakiadır. Kendisini camiden alıkoyabilecek birçok engeli aşmayı başardıktan sonra camiye gelebilen bireyler, bu tercihlerinden dolayı tebrik ve takdir edilmeyi hak etmişken camide hiç istemedikleri durumlarla karşı karşıya kalabilmektedirler. Oysaki cami görevlileri ve camiye sürekli devam eden cemaat, insan ve Müslüman olmanın sadece temel gereklerini yerine getirmiş olsalar bu tür sorunlar büyük ölçüde ortadan kalkacaktır.

Camiler insanların azar işitecekleri, aşağılanacakları, mahcup edilecekleri, baskı altına alınacakları mekânlar asla değildir. Bireyler camiye bayramdan bayrama da gelseler, ömürlerini içki içme ve kumar oynama gibi haramlarla da geçiriyor olsalar, cami adabına riayet de etmeseler camide asla rencide edilmemelidirler. Hemen her konuda örnek gösterilen Hz. Peygamberin bu noktada gösterdiği hassasiyetin de tüm Müslümanlar tarafından örnek alınması gerekir.

Camilerin rahatsız edici koşullardan kurtarılıp huzur ortamları haline getirilmesine klasik koşullanma kuramı önemli katkılar sunabilir. Cami görevlilerinin klasik koşullanma kuramı hakkında sağlıklı ve yeterli bilgiye sahip olmaları camilerde cemaati rahatsız edecek unsurların yol açabileceği olumsuzluklar konusundaki bilinç düzeylerinin artmasını sağlayacaktır. Bu durum onları üzerlerine düşen sorumlulukları, daha büyük bir hassasiyetle yerine getirmeye yönelttiği önemli bir motivasyon kaynağı olabilir.

Dini sembolize eden önemli unsurlardan bir diğeri ise ibadetlerdir. Başta namaz olmak üzere ibadetlere yönelik tutumlar, dini tutumun önemli bir parçasını teşkil etmektedir. İbadetlere yönelik tutumların oluşumu sürecinde de klasik koşullanmalar önemli rol oynayabilir. Nötr birer uyarıcı olan ibadetler bazı faktörlerin etkisiyle birer koşullu uyarıcı haline gelebilir. Özellikle de okul öncesi dönem çocuklarına ibadet eğitimi verirken bu durumun mutlaka dikkate alınması gerekir.

Dindarlıkla ilgili yapılan bazı araştırmalar, Ramazan orucunu tutan kimselerin oranının beş vakit namazını düzenli şekilde kılanlardan oldukça yüksek olduğunu ortaya koymaktadır (Kulat, 2017: 17). Çocukluk döneminde Ramazan ayı ve oruçla ilgili yaşanan unutulmaz hatıralara genellikle olumlu hislerin eşlik etmiş olması, bu durumun önemli nedenlerinden biri olabilir. Anne-babalar, ergenlik çağına ulaşmamış çocuklarına oruç tutturmak için genellikle zora başvurmazlar. Buna rağmen birçok çocuk kendilerini sahur vakti uyandırmaları ve teravih namazlarına götürmeleri için anne-babalarına adeta

yalvarır. Oruç tutma ve teravih namazına gitme gibi davranışlar anne-babanın zoruyla değil bireylerin genellikle kendi arzularıyla öğrenildiği için bu ibadetlerin ifası esnasında bireylerin daha ziyade olumlu hisler yaşamaları doğaldır. Ancak beş vakit namaz kılma davranışı için aynı şeyi söylemek kolay değildir. Zira bireyler özellikle de çocukluk ve gençlik dönemlerinde beş vakit namazlarını kılmaları noktasında anne-baba gibi otorite konumunda bulunan kimselerin baskısı ile sıkça karşılaşabilmektedir. Yine onlar namazlarını aksattıkları ya da özensiz şekilde kıldıkları için çeşitli şekillerde cezaya maruz kalabilmektedir. Günlük namazlara yönelik tutumların, teravih namazına ve oruç ibadetine yönelik tutumlara göre daha olumsuz olmasında bu tür durumların önemli etkisi olabilir.

İslam dininde en çok ehemmiyet verilen ibadet kuşkusuz namazdır. Dindarlık düzeyi yüksek ebeveynlerin çocuklarına erken yaşlardan itibaren namaz eğitimi vermeye başlamalarında husus önemli bir etkidir. Ebeveynler bu süreçte çeşitli güçlüklerle karşılaşabilmekte ve bunların üstesinden gelmek için de çeşitli yollara başvurabilmektedir. Başvurulan bu yollar arasında kuşkusuz eğitsel açıdan tasvip edilemeyecek nitelikte olanlar da vardır. Bazı çocukların namaza karşı nefret duygusu geliştirmiş olmasında ebeveynlerin namaz eğitimi sırasında yapmış oldukları bu tür yanlışların rolü olabilir. ‘Haydi namaza!’ sesi bir çocuğun iç âleminde olumsuz hisleri tetiklemeye başlamış ise namaz onun için koşullu uyarıcı haline gelmiş demektir. Klasik koşullanma kuramı açısından bakıldığında bu problemin ortaya çıkmasına ebeveynin özellikle de iki meselede yaptığı yanlışların yol açtığı söylenebilir. Bunlardan birincisi çocukların namaza davet edilirken zamanlamaya dikkat edilmemesi, ikincisi ise çocuklar namaza davet edilirken takınılan tavrın ve kullanılan dilin uygunsuzluğudur. Bunlardan ne kastedildiği aşağıda kısaca açıklanmıştır.

Namaz davette zamanlama: Çocuklar namaza davet edilecekleri zaman onların içerisinde buldukları psikolojik, fizyolojik ve sosyal koşullar mutlaka dikkate alınmalıdır. Çocukların genellikle hoş vakit geçirmelerini sağlayan bir etkinlikle meşgul iken, psikolojik açıdan kendilerini çok gergin ya da fiziksel açıdan çok yorgun oldukları anlarda namaza davet edilmeleri namaza yönelik olumsuz tutumlar geliştirmelerine yol açabilir. Çünkü klasik koşullanma kuramına göre sevincin, mutluluğun, eğlencenin yarıda kalmasına yol açan her durum, birer koşulsuz uyarıcı olup bireylerde huzursuzluk meydana getirir. Namazın bu tür uyarıcılara eklenmesi, onun da zamanla huzursuzluk sebebi olarak görülmeye başlanmasına yol açabilir. Bu nedenle çocukların namaza yönelik olumlu tutumlar geliştirmelerini arzu eden ebeveynlerin, namaza davet için en uygun zamanı kollamaları gerekir. Çocukların herhangi bir vakit namazının kazaya kalmaması için oyunlarına ara vermeleri elbette gerekebilir. Bu tür durumlarda namazın, oyun etkinliğine son verilmesine gerekçe olarak ileri sürülmemesine dikkat edilmelidir. Çocukların oyunlarına iştirak edip sevinçleri/coşkuları bir süreliğine de olsa paylaşıldıktan sonra vaktin ilerlediğine vurgu yapılması ve hep beraber namaz kıldıktan sonra oyuna bir süre daha devam edebileceklerinin belirtilmesi, namaz ile olumsuz hisler arasında bağ kurulmasını büyük ölçüde önleyecektir.

Namaz davet edilme biçimi: Genellikle sert bir tavırla, yüksek bir ses tonuyla, emir ifade eden cümlelerle ya da aşağılayıcı ifadeler içeren sözlerle yapılan namaz davetlerinin

çocukların namaza yönelik tutumlarını olumsuz etkilemesi kuvvetle muhtemeldir. Sabah namazına ayakla iteklenerek, hafif de olsa yüzüne tokat atılarak, yüzüne soğuk su serpilerek, ne kadar uykucu olduğuna vurgu yapılarak, üzerindeki yorgan çekilerek vs. uyarılan bir çocuğun, kendisine namaz hatırlatıldığında yüzünü ekşitmesine şaşmamak gerekir. Ebeveynin, çocuklarını uykudan uyandırma esnasında onlara namaz ibadetini hatırlatmaları da esasen doğru değildir. Zira böyle bir durumda namaz çocuklar tarafından, uykunun en tatlı anının yarıda kalmasına sebep olan bir etken olarak görülmeye başlanabilir. O halde yapılması gereken çocuğun öncelikle hafif bir ses tonuyla, başı hafifçe okşanarak ve günaydın diyerek uyandırılması ve -gerekli ise şayet- namaz hatırlatmasının çocuk uyandıktan sonra yapılmasıdır. Namaza uyarmak için başvuru bütün olumsuz davranışlar klasik koşullanma kuramına göre birer koşulsuz uyarıcıdır. Bu tür davranışlar ile namaz ibadeti arasında bağ kurulmasıyla birlikte klasik koşullanma işlemi gerçekleşmekte ve namaz, olumsuz hislerin yaşanması için yeterli bir sebep olmaktadır.

Bireyler namaz ya da dua gibi ibadetler esnasında her zaman aynı duyguları hissetmeyebilirler. Bu esasen klasik koşullanma kuramı ile açıklanabilecek bir durumdur. Belirli uyarıcıların bulunduğu bir ortamda huşu ile ibadet etmiş olan bireyin, benzer uyarıların bulunduğu ortamlarda aynı duyguları tekrar yaşaması kuvvetle muhtemeldir. Ancak burada tek etkenin çevresel uyarılar olmadığını da belirtmek gerekir. Çevresel faktörlerin hangi duyguları uyandıracığında, bireyin içerisinde bulunduğu içsel koşullar da etkili olabilir. Örneğin bireyin kendini aciz ve çaresiz hissettiği anlarda duyacağı ezan sesinden etkilenme durumunun, ezan bittikten sonra kılacağı namaz ya da yapacağı dua esnasında hissedeceği duyguların normal zamanlardakinden farklı olması doğaldır. Çaresiz kalınan durumlarda yapılacak ibadetler esnasında hissedilecek duyguların mutlak manada olumlu olacağı da söylenemez. Bu esasen söz konusu çaresizliğe yüklenen anlamla ilgili bir durumdur. Zira bireyler karşılaştıkları güçlüklerin üstesinden gelememelerinin sorumlusu olarak kendilerini görebilecekleri gibi bu durumdan sosyal çevrelerinde bulunan bazı kimseleri ve hatta yüce Allah'ı sorumlu tutabilirler. İçerisinde buldukları olumsuz koşulların yüce Allah'ın yazdığı kaderden, kendilerini sevmemesinden, dualarına icabet etmemesinden vs. kaynaklandığı kanaatine varmaları durumunda onlar ibadetleri huşu ile eda etmek bir yana ibadetleri yerine getirmekten bile kaçınabilirler. Bu bakımdan bireyin çevresel uyarılara anlam ve değer dünyasından soyutlanmış şekilde tepki vermesi gibi bir durum söz konusu olamaz. Nitekim yapılan bazı araştırmalar da bu gerçeği teyit etmiş bulunmaktadır (Cüceloğlu, 1996: 144). Anlaşılan o ki, bulunulan ortamda yer alan uyarıcılar, içsel koşullarla etkileşime girmekte ve bireylerin dini yaşantılarını derinden etkileyebilmektedir. İşte bu durum klasik koşullanmanın ta kendisidir. Zira burada birey için başlangıçta nötr olan çevresel uyarıcıların birer koşullu uyarıcı haline gelmesi söz konusudur.

Bireylerin belirli bazı uyarıcıların bulunduğu ortamlarda dini sorumluluklarını yerine getirme konusunda hassasiyet gösterirken farklı ortamlara gittiklerinde mensubu buldukları dinin gerektirdiği en temel sorumlulukları yerine getirmekte bile ihmalkâr davranabildikleri herkesin malumudur. Harçlığa ihtiyaç duyulduğu bir anda baba uyarı-

cısı ile birlikte iken ezan uyarıcısının da devreye girmesi bazı kimselerin kalkıp hemen vakit namazını eda etmeleri için yeter sebep olabilmektedir. Doğum gününde çok sevdiği müzikler eşliğinde arkadaşları ile birlikte eğleniyor olmak bazı kimselerin dini sorumluluklarını ihmal etmesi için yeter sebep olabilmektedir. Bir yakınının cenazesinin defin işlemleri için mezarlıkta bulunmak, sair zamanlarda duaya pek ehemmiyet vermeyen bazı kişilerin duaya yönelmeleri için yeter sebep olabilmektedir. Bu tür durumlar esasen klasik koşulların dini yaşamdaki önemini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Zira çevresel uyaranların önemine ve birey üzerindeki etkisine vurgu yapmadan bu tür durumlara açıklık getirmek mümkün değildir. Belirli ortamlarda bulunan uyarıcılardan herhangi bir dini sorumluluğun mutlaka yerine getirilmesi gerektiği mesajı alınırken diğer ortamlarda bulunan farklı uyarıcılardan bu konuda rahat olabilirsiniz mesajının alınması klasik koşulların kuramı ile doğrudan alakalı bir durumdur. Anlaşılan o ki çevrede bulunan uyarıcı örüntüsünün ne olduğu ve bunlara birey tarafından hangi anlamların yüklendiği, dini sorumlulukların o ortamda ne ölçüde dikkate alınacağını belirleyen önemli etkenlerden biridir. Bunun din öğretimi açısından mutlaka irdelenmesi gereken bir durum olduğu açıktır.

Dini tutumların oluşumu sürecini dindar kimlikleri ile ön plana çıkan kişilerle ilgili gözlem ve deneyimler de etkileyebilir. Başlangıçta birer nötr uyarıcı olan dindar kişiler, tanınmaya başlamaları ile birlikte koşullu uyarıcı haline gelip bireylerde belirli tepkiler meydana getirmeye başlayabilirler. Onlarla ilgili gözlem ve deneyimlere bağlı olarak geliştirilen kanaatler ve hissedilen duygular dindar kimliği ile ön plana çıkan herkese genellenabilir. Bu duygu ve düşüncelerin dindarlık ve din olgularına yönelik bakışa yansımaları da kuvvetle muhtemeldir. Aşağıdaki örnek olay dindar kimlikleri ile ön plana çıkan kişilerle ilgili gözlemlerin dini tutumlar üzerindeki etkisinin ne kadar büyük olabileceğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir:

“Serap 5 yaşındadır ve dini hassasiyetlere sahip olmayan bir aile ortamında büyümüştür. O, izlediği televizyon programlarında dindar görünümüne insanların diğer insanlara yönelik katı, müsamahasız tavırlarına şahitlik etmiştir. Serap’ın amcası Ahmet de sürekli din ile ilgili meseleleri gündeme getiren, beş vakit namazını kılan, sürekli tespih çekip Allah’ı zikreden dindar görünümüne sahiptir. Ahmet amca, Serapları her ziyarete geldiğinde Serap’ı ve annesini yaşam tarzlarından dolayı eleştirmektedir. Bu eleştiriler, evde gergin bir atmosfer oluşmasına ve huzursuzluğa yol açmaktadır. Serap’ın diğer amcası Suat’ın ise dindarlıkla pek alakası bulunmamaktadır. Suat amca, Serapları her ziyarete geliştğinde, Serap’ı mutlu edecek bir hediye getirmeyi ihmal etmemektedir. Suat amca ayrıca hoş sohbet, güler yüzlü ve esprili bir kişiliğe sahiptir. Suat amca ayrıldıktan sonra evde onunla ilgili hep güzel şeyler konuşulmaktadır.”

Bu örnek olayda Serap, Ahmet amcasının olumsuz davranışları ile dindar insan oluşu arasında bir ilişki olduğunu düşünebilir mi? Bu tür yaşantılara bağlı olarak Serap’ın zihninde ‘dindar insan olma’ ile ilgili olumsuz düşünceler oluşmaz mı? Dindar olmak onun için nötr bir uyarıcı iken katı, anlayışsız, müsamahasız olmakla ilişkilendirilen koşullu

bir uyarıcıya dönüşmez mi? Böyle bir durumda Serap'ın, dini öğrenmeye ilgi duyması ve dindar insan olmaya heves etmesi mümkün olabilir mi? Olaya bu sorular çerçevesinden bakıldığında, dindar kimlikleri ile ön plana çıkan kişilerle ilgili gözlem ve deneyimlerin dine yönelik tutumların oluşumu sürecini doğrudan etkileyeceği rahatlıkla iddia edilebilir.

Dine ait unsurların nötr birer uyarıcı iken koşullu uyarıcılar haline gelmesi, belirli durumlar için habercilik işlevi görmesinden kaynaklanmaktadır. Din eğitimi açısından önemli olan ise din ile ilgili unsurların bireyler tarafından neyin / nelerin habercisi olarak görüldüğüdür. Çünkü dine yönelik olumlu tutumlar geliştirilmesinde ve din ile barışık bir hayat yaşanmasında bu husus son derece önemlidir. Din ile ilişkili unsurlar olumsuz durumların habercisi olarak görüldüğü takdirde dinin sevilmesi ve dinin gereklerinin usulüne uygun şekilde yerine getirilmesi güçleşecektir.

2.3. Bireylerin Din İstismarına Karşı Bilinç Düzeylerinin Yükseltilmesi Açısından Klasik Koşullanma Kuramı

Klasik koşullanma kuramı, öğrenmenin gerçekleşme süreci ile ilgili birtakım esaslara vurgu yapmaktadır. Bu esaslardan günümüzde siyaset ve ticaret başta olmak üzere birçok alanda yararlanılmaktadır. Örneğin herhangi bir ticaret malının tanıtımında, halkın geneli tarafından sevimsiz ve antipatik bulunan kişilere rol verilmemesi bir tesadüf değildir. Toplumun önemli bir kesiminin güvenini ve takdirini kazanmış kişiler ile pazarlanması istenen ürünün reklam filmlerinde yan yana getirilmesi makul bir sebebe dayanmaktadır. Bu yaklaşımla bir yandan dikkatlerin pazarlanacak ürüne çekilmesi diğer yandan da söz konusu ürüne yönelik halkta güven oluşturma hedeflenmektedir (Senemoğlu, 1997: 113). Klasik koşullanma kuramına göre bunun açıklaması şudur: Nötr birer uyarıcı durumundaki kişiler, hayranlık uyandıracak nitelikte bazı özelliklere sahip olmaları ya da sahiplermiş gibi görülmeleri nedeniyle halk için zamanla birer koşullu uyarıcı haline gelmektedirler. Reklam filmlerinde bu kişilere rol verilerek onların oluşturduğu hayranlık, güven, sevgi gibi olumlu duyguların reklamı yapılan ürünü de kapsaması sağlanmaktadır. Reklamı yapılan ürüne halkın genellikle daha fazla rağbet göstermeye başlaması bundan kaynaklanmaktadır.

Klasik koşullanma kuramının ortaya koyduğu esaslardan değişik amaçlarla yürütülen propaganda faaliyetlerinde de sıkça yararlanılmaktadır. Herhangi bir siyasi ya da ideolojik gruba gönülden bağlı bulunan herkes kendi siyasi ya da ideolojik görüşlerinin halk nezdinde daha fazla kabul görmesini arzulamaktadır. Bu arzularını gerçekleştirmek üzere onlar çeşitli yollara başvurmaktadırlar. Bu yollardan en sık başvurulanı ise olumlu hisler çağrıştıran unsurları kendi liderleri ya da gruplarıyla; olumsuz hisler çağrıştıran unsurları ise rakip olarak gördükleri gruplarla ya da bu grupların liderleriyle yan yana getirmektir. Çoğunlukla kitle iletişim araçları kullanılarak yapıldığı için bu işleminden kısa zamanda etkili sonuçlar alınabilmektedir. Zira televizyon ve internet gibi teknolojik imkânların ülkemizin en ücra yerlerine bile götürülmüş olması, propaganda sürecinde kitle iletişim

araçlarının etkinliğini daha da arttırmaktadır. Medya gücünü elinde bulunduran zümrelerin, klasik koşullanma kuramının ortaya koyduğu esaslardan yararlanarak toplumsal algıyı yönetmekte başarı sağlamaları günümüzde oldukça kolaylaşmıştır. Bu durumun bir imkân olduğu kadar çeşitli tehditler içerdiği de muhakkaktır. Bu tehditlerin bertaraf edilmesinin en sağlam yolu, maruz kaldığı yönlendirmeler karşısında sağlam / ilkeli duruşundan taviz vermeyecek karakterde bireyler yetiştirmektir. Çünkü güden kim olursa olsun, güdülmek insana yakışmaz.

Klasik koşullanma kuramının ortaya koyduğu esaslardan profesyonel şekilde yararlananlar arasında maalesef din istismarcıları da bulunmaktadır. Kendi süfli/hain emellerini gerçekleştirmek üzere dini bir perdeleme aracı olarak kullanan kişiler ya da gruplar öteden beri olagelmıştır. Onlar gerçek yüzlerini din ile gizledikleri için halkın önemli bir kısmını gafil avlayıp tuzaklarına düşürmekte çok da zorlanmamışlardır.

Dinin kutsal saydığı hemen her şeyin birer maske olarak kullanılarak halkın saf duygularının suiistimal edilmesi geçmişte olduğu gibi günümüzde de ciddi bir problemdir. 15 Temmuz 2016'da yaşanan menfur hadise bunun en somut örneği durumundadır. Samimi her Müslümanı derinden yaralayan bu hadise, dinin doğru kaynaklardan doğru şekilde öğrenilmesinin önemini göstermektedir.

Her aldanişın kuşkusuz bir bedeli olacaktır. İnsan bazen aldanır, parasını kaybeder; bazen aldanır, huzurunu kaybeder; bazen aldanır, sevdiklerini kaybeder; bazen aldanır, mesleğini kaybeder; bazen aldanır, vatanını kaybeder; bazen de aldanır, bütün bunlarla birlikte ahiretini de kaybeder. Bu nedenle din ile adanma, aldanmanın en tehlikelidir. Dinin bir aldatma aracı olarak kullanılmasına engel olmak üzere akademik camiaya da önemli sorumluluklara düşmektedir. Zira meseleye bilimsel perspektiften yaklaşılmadan onun çözümü adına ortaya atılacak fikirler ya da alınacak tedbirler daha büyük sorunlara kapı aralayabilir.

Dinin istismar edilebilir bir unsur olması, halkın gönlündeki mümtaz konumundan kaynaklanmaktadır. Daha önce de belirttiği üzere bazı temel ihtiyaçların karşılanmasına sağladığı katkı, dinin insanlar nazarındaki değerini arttırmaktadır. Buna bağlı olarak din, bireyler için koşullu uyarıcı haline gelmektedir. Bunun anlamı ise dinin kutsal saydığı unsurların, duygusal açıdan olumlu tepkiler oluşturmaya başlamasıdır. Dini gelişim açısından önem arz eden bu süreç din istismarının da en kritik boyutunu oluşturmaktadır.

Dine atfedilen değer, duyulan güvenin, gösterilen saygının / ta'zimnin büyüklüğü, din istismarcılarına çeşitli fırsatlar sunmaktadır. Onlar bu fırsatları değerlendirmek üzere, kendileri ile dini yan yana getirmeye dönük propaganda faaliyetleri yürütmektedirler. Onların bu tür propaganda faaliyetleri ile gerçekleştirmeyi arzuladıkları asıl hedef, halkın dine karşı hissettiği olumlu duyguları kendileri için de hisseder hale gelmesini sağlamaktır. Klasik koşullanma kuramı açısından burada, halk için birer nötr uyarıcı olan bazı kişi ya da grupların, koşullu uyarıcı olan dinin etkisiyle birer koşullu uyarıcı haline gelmeleri söz konusudur.

Din istismarcılarının koşullu uyarıcı haline gelmelerinin yol açabileceği birçok olumsuzluk vardır. Bunlardan belki de en önemlisi, dinin vaat ettiği dünyevi ya da uhrevi

mükâfata nail olunabilmesi için din istismarcılarının bir araç olarak görülmeye başlanmasıdır. Kurtuluşu kendi tekelinde görüp propaganda faaliyetlerini bu temel üzerine bina eden dini grupların varlığı buna en güzel örnektir. Bu grupların propagandasını yapan kişiler halka, kendi liderlerine bağlanmadan kurtuluşa ermelerinin mümkün olmadığı mesajını vermek suretiyle esasen bir taşla kuş sürüsü avlamayı hedeflemektedirler. Çünkü bu mesaj, “bizim liderimizin Allah katındaki değeri oldukça büyüktür; yüce Allah bu çağdaki insanların hidayetine vesile olması için bizim liderimizi özel olarak seçmiştir; bizim liderimize maddi-manevi destek olmak dini bir sorumluluktur; bizim liderimizin aleyhinde konuşan kişiler altından kalkamayacakları bir vebal yüklenmektedir” gibi daha pek çok anlamı ihtiva etmektedir. Bu nedenle halkın söz konusu mesaja olumlu tepki vermesi, gerek duygusal gerekse ekonomik açıdan sömürülmeye açık hale geldiklerine güçlü bir işarettir.

Hak din ile gerçekleşebilecek kurtuluşun din istismarcılarında görülmeye başlanması ile birlikte bireysel ve toplumsal birçok problemin kapısı aralanmış olmaktadır. Böylesine sapkın bir anlayış, bireyleri mensubu buldukları dinin hiç de tasvip etmediği bazı davranışlara yöneltebilmektedir. Onların benliklerini kaybedip akıllarını ve iradelerini kendileri gibi zavallı bir kula ipotek etmeleri ile başlayan yanlışlar zinciri, kendi gruplarına mensup olmayan kişilere artık kardeş nazarıyla değil düşman nazarıyla bakmaları ile uzayıp gitmektedir. Bu anlayışa sahip kişiler ait oldukları dini grubun çıkarları için her türlü iğrençliği göze alabilmekte; takiiye yapmakta, adalet ve liyakat ölçülerini ayakları altına almakta herhangi bir beis görmemektedirler. Yeterli güce ulaştıklarına / köprüyü artık geçtiklerine kanaat getirdiklerinde ise onların din maskesine duydukları ihtiyaç minimum seviyeye inmektedir. Onların, dinin açık ve kesin emirlerine açıktan / pervasızca muhalefet etmeye başlamaları ancak bu aşamadan sonra gerçekleşmektedir.

Dinin istismar edilmesinde ya da hainliğin din ile perdelenebilmesinde halkın din konusundaki cehaletinin rolü büyüktür. Bu nedenle meselenin hukuki, psikolojik ve sosyal boyutları kadar eğitimsel boyutu da son derece önemlidir. Din istismarcılarının halkın hangi zaaflarından yararlandıkları; propaganda faaliyetlerini hangi esaslara göre yürüttükleri meselesi aydınlığa kavuşturulduğu takdirde halkın bilinçlenip onlara karşı uyanık hale gelmesi açısından önemli bir eşik aşılmış olacaktır. Bu bakımdan din eğitimi faaliyeti yürüten kişilerin klasik koşullanma kuramı hakkında donanım sahibi olmaları önem arz etmektedir.

Aile ortamında ya da resmi kurumlarda yürütülen din eğitimi faaliyetlerinin, bireylerin din istismarcılarına karşı uyanık olmalarını sağlayıcı nitelikte olması için esas alınması gereken bazı prensipler vardır. Din eğitimi sürecinin kişilik gelişimini destekleyici nitelikte olması bu prensiplerin başında gelmektedir. Bu prensibe göre din eğitimi faaliyetlerinin yürütüldüğü ortamların bireylerin edilgen, itaatkâr, dışa bağımlı bir kişilik geliştirmelerine yol açacak her türlü unsurdan mutlak surette arındırılması gerekir. İkinci prensip, din eğitimi faaliyetlerinin bireylerin zihinsel becerilerinin gelişmesine katkı sağlayıcı nitelikte olmasıdır. Problem çözme becerisinin gelişmesine ve böylelikle de hayatın

kolaylaşmasına katkı sağlayıcı nitelikte olmayan bir din eğitimi hizmetinin gerçek anlamda bir değer ifade ettiği söylenemez. Üçüncü prensip ise İslami yorumların din eğitimi sürecinde sanki birer nass gibi gündeme getirilmemesidir. Bu tür yorumların eleştirilip sorgulanmasına ve belirli bazı kriterler çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutulmasına özen gösterilmelidir. Bu üç prensipten herhangi bir grubun dini istismar edip etmediğinin tespitinde de yararlanılabilir. Tarikat, cemaat, vakıf ya da dernek çatısı altında gerçekleştirilen faaliyetler bireylerin kişilik gelişimlerini ve zihinsel becerilerinin gelişmesini destekleyici nitelikte değilse; dahası bu faaliyetlerde herhangi bir kişiye ait sözlere sanki birer ayet ve sahih hadismiş gibi itibar gösteriliyor ve bireylerin bu sözleri isabetlilik durumu bakımından eleştirip sorgulamaları hoş karşılanmıyorsa orada işler yolunda gitmiyor demektir.

3. Din Eğitimi Sürecine Bakan Yönüyle Klasik Koşullanma Kuramı

Klasik koşullanmanın da içerisinde yer aldığı davranışçı kuramlar bireyin öğrenme ve gelişme sürecine yön veren temel etkenin çevresel faktörler olduğuna vurgu yapmaktadır (Topses, 2009: 219). Bu nedendir ki söz konusu kuramların en temel iddialarından biri, içerisinde bulunduğu sosyal ve fiziki çevrede gerekli düzenlemelerin yapılması durumunda bireye istenilen davranışların kazandırılmasının hiç de zor olmayacağıdır (Senemoğlu, 1997: 120).

Davranışçı kuramlarda çevresel faktörlerin ön plana çıkarılması elbette eleştiri konusu yapılabilir. Zira öğrenme sürecinde zihin dünyası başta olmak üzere bireyin iç âleminde olup bitenlerin de önemli bir etken olduğu açıktır. Bununla birlikte davranışçı kuramlara yöneltilecek hiçbir eleştiri, onların öğrenme sürecinin açıklığa kavuşturulmasına büyük katkılar sağladığı gerçeğini değiştirmez.

Din eğitimi gibi hassas bir faaliyetin daha verimli şekilde yürütülmesi için her öğrenme kuramı gibi klasik koşullanma kuramından da çıkarılacak dersler vardır. Maksat bireylerin din uyarıcısına ya da din ile ilişkili gördükleri uyarıcılara doğru anlamlar yükleyip doğru tepkiler vermelerini ve böylelikle din ile ilişkilerinin daha sağlıklı bir zemine oturmasını sağlamak ise din eğitimi sürecinde klasik koşullanma kuramının ortaya koyduğu esasların dikkate alınması şarttır.

Klasik koşullanma kuramına göre din eğitimi faaliyetlerinin başarısı, bu faaliyetler esnasında devreye sokulacak uyarıcıların niteliğine bağlıdır. Zira bu uyarıcılar öğrencilerin din eğitimi faaliyetine ne ölçüde ilgi göstereceklerinde belirleyici role sahiptir. Hangi uyarıcıların devreye sokulacağı hususunda isabetli tercihler yapıldığı takdirde, din eğitimi sürecinde ortaya çıkabilecek sorunlara karşı en etkili tedbir alınmış olacaktır. Bu açıdan bakıldığında, öğrenciler için zengin ve uygun bir uyarıcı çevre hazırlamanın din eğitimcisine düşen en büyük sorumluluk olduğu söylenebilir.

Sınıfta önceden belirlenmiş hedefler doğrultusunda uygun bir uyarıcı çevrenin hazırlanması, öğrencilerin tanınması ile mümkün olacaktır. Öğrencilerin bireysel farklılıkları ile birlikte yeterince tanınmaması, ders esnasında devreye sokulacak uyarıcılar konu-

sunda isabetli kararların alınma ihtimalini düşürecektir. Din eğitimi sürecinde devreye sokulacak uyarıcıların öğrencilerin hazırbulunuşluk durumlarına, beklentilerine, ilgi ve ihtiyaçlarına uygun olması gerekir. Aksi takdirde bu uyarıcılar hedeflenen kazanımların gerçekleşmesine beklenen katkıyı vermeyecektir (Aydın, 2007: 256). Bu nedenle öğrencileri tanıma, din eğitimcilerinin asla ihmal etmemeleri gereken meselelerin başında gelmektedir.

Sınıf ortamında yer alan bazı unsurlar öğrenciler için önceden birer koşullu uyarıcı haline gelmiş olabilir. Buna bağlı olarak öğrenciler ders esnasında bu unsurlara olumsuz tepki veriyor olabilirler. Öğrencilerin olumsuz tepki vermesine yol açan bu uyarıcılar tespit edilip gerekli önlemler alınmazsa sınıfta disiplini sağlamak güçleşebilir. Bu nedenle din eğitimcisinin öğrencileri tanımak kadar din eğitimi faaliyeti yürüttükleri ortamlarda bulunan ve kendileri tarafından hazırlanmamış olan uyarıcı çevreye karşı duyarlı olması da önem arz etmektedir. Sınıfın mevcudu, oturma düzeni, temizliği, ısınma, aydınlanma ve dışarıdan güdültü alma durumu bu uyarıcılardan bazılarıdır.

Din eğitimcisiinden kaynaklanan bazı uyarıcılar da ders esnasında öğrencilerin olumsuz tepkiler vermelerine yol açabilir. Bu uyarıcılar din dersi öğretmeninin fiziki görünümü, davranışları, dersi işlerken kullandığı yöntem ve tekniklerle ilgili olabilir. Din eğitimcisi, yapacağı tespitlerden de yararlanarak eğitim ortamında bulunan uyarıcılarda gerekli değişiklikleri mutlaka yapmalıdır. Sınıf duvarlarında bulunan panolardaki yazılı ve görsel materyalleri sürekli güncellemek, dersi farklı yöntem ve tekniklerle işlemeye özen göstermek, derse hep aynı tarz kılık-kıyafetle gelmemek, sınıfa zaman zaman dersin verimli geçmesine katkı sağlayacağı düşünülen misafirler davet etmek, sınıfın oturma düzeninde gerektiğinde değişiklikler yapmak bu konuda yapılabileceklerden sadece bazılarıdır. Sınıftaki uyarıcı örüntüsünün belirli esaslar çerçevesinde sürekli değiştirilmesi öğrencilerin sıkılmalarını da önleyeceği için dersin verimliliğine ciddi katkılar sunabilir.

Din dersi öğretmeni derste işleyeceği konunun da öğrenciler için koşullu bir uyarıcı olabileceğini bilmelidir. Bazı öğrencilerin derse gereken ilgiyi göstermemelerinde, dersin konusundan duydukları rahatsızlık da önemli bir etken olabilir. Örneğin geçmişte yaşadıkları olumsuz deneyimler nedeniyle namaz ibadeti kendileri için koşullu uyarıcı haline gelmiş öğrenciler, dersin konusunun ‘namaz ibadeti’ olduğunu öğrendiklerinde rahatsızlık duyabilir ve bu duruma tepkilerini istenmeyen bazı davranışlarla gösterebilirler. Din eğitimcisi bu tür durumlara engel olmak üzere ders konusuna doğrudan giriş yapmamaya özen gösterebilir. Onun, öğrencilerin genelinin dikkatini çekecek nitelikte problemlere temas ederek, hikâyeler anlatarak, görsel-işitsel materyaller kullanarak derse başlaması söz konusu problemin çözümüne önemli katkılar sunabilir.

Sınıftaki uyarıcı örüntüsü içerisinde yer alan unsurlardan bazıları diğerlerine göre öğrencilere daha ilgi çekici gelebilir. Öğrenciler bu tür durumlarda doğal olarak daha ilgi çekici olan uyarıcılara tepki vereceklerdir. Sınıf ortamını düzenlerken ve eğitim faaliyetlerini planlarken bu durum dikkate alınmalı ve istenilen tepkiyi oluşturacağı varsayılan uyarıcıların öğrenciler için ilgi çekici kılınmasına özen gösterilmelidir.

Din eğitimi hizmeti alınan ortamların bireylerin kendilerini rahat, güven içerisinde ve iyi hissetmelerini sağlayacak şekilde düzenlenmesi oldukça önemlidir. Din eğitimi hizmeti alınan ortamlardaki kötü koku, şiddetli gürültü, aşığılayıcı bakışlara maruz kalma, sıkılma, kendini ifade edememe gibi olumsuzluklar bıkkınlık, öfke, nefret gibi olumsuz hisleri tetikleyebilir. Din eğitimi hizmeti veren kişilerden ya da ortamın fiziksel koşullarından kaynaklanan nedenlerle bireylerde oluşacak huzursuzluk din eğitimi faaliyetlerinin amacına ulaşmasını olumsuz etkileyecektir. Çünkü bireylerin din eğitimi sürecinde kendilerini kötü hissetmelerine yol açan bu tür koşulsuz uyarıcıları genelleme yapmak suretiyle din dersi öğretmeni, din dersi ve hatta din ile ilişkilendirmeleri düşük bir ihtimal değildir. Böyle bir durumun gerçekleşmesi halinde onların din eğitimi sürecine gönüllü ve aktif şekilde katılmaları da güçleşecektir.

Sevilmeyen bir din eğitimcisinin muhataplarına dini sevdirmesinin mümkün olmadığı, öteden beri söylenen ve toplumun geneli tarafından kabul görmüş olan bir gerçektir. Bu gerçeğin klasik koşullanma kuramıyla ilişkisi oldukça güçlüdür. Zira klasik koşullanma kuramı açısından burada, dindar kimliği ile ön plana çıkan kişinin nötr bir uyarıcı olmaktan çıkıp koşullu uyarıcı haline gelmesi ve böylelikle onlar için hissedilen duygunun, onlar tarafından öğretilen din için de hissedilmesi söz konusudur. Zira sevilen kişiler tarafından değerli görülen şeylere değer verip ilgi gösterme, insanda bulunan fitri eğilimlerden biridir. Nefret duyulan kişinin sürekli dini sembollerle birlikte gözlemlenmesi; sevilen kişilerin ise daha ziyade dinden uzak bir yaşam tarzına sahip olduklarının fark edilmesi dine yönelik olumsuz tutumlar geliştirilmesine yol açabilir. Bütün bunlar, din eğitimi sürecinde din ve dine ait unsurlar ile sevilen kişiler arasında bağ kurulmasını sağlayacak etkinliklerin önemini de göstermektedir.

Klasik koşullanma kuramı açısından bakıldığında, din eğitimcisinin muhataplarına vereceği güven duygusunun da yürüttüğü din eğitimi faaliyetlerinin başarıya ulaşmasında önemli bir etken olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira muhataplarda güvensizlik oluşturulan her davranış bir koşulsuz uyarıcıdır. Bu tür uyarıcıların din eğitimcisinde görülmesi, onun, öğrencilerde olumsuz tepkiler meydana getiren bir koşullu uyarıcıya dönüşmesine yol açacaktır. Öğrencilerin derse yönelik ilgilerinin bu durumdan olumsuz etkilenmesi kaçınılmazdır.

Din derslerinde bazı öğrencilerin kaygı düzeyleri diğer derslere göre daha yüksek olabilir. Bu kaygının koşullu bir tepki olduğu açıktır. Din eğitimi açısından önemli olan ise kaygı tepkisine yol açan koşullu uyarıcıyı ya da uyarıcıları tespit etmektir. Zira bu tespit doğru şekilde yapıldığı takdirde söz konusu kaygının giderilmesine dönük kararların isabet oranı yükselecektir.

Klasik koşullanma kuramının ortaya koyduğu esaslar, din eğitimi sürecinde ibadetlerin bir ceza unsuru olarak kullanılmasının ne kadar yanlış bir uygulama olduğunun anlaşılması bakımından da önem arz etmektedir. Başlangıçta nötr bir uyarıcı olan herhangi bir ibadetin koşulsuz uyarıcı olan ceza ile yan yana getirilmesi, ceza nedeniyle yaşanan olumsuz hislerin zamanla söz konusu ibadet nedeniyle de yaşanması sonucunu

doğurabilir (Senemoğlu, 1997: 112). Örneğin herhangi bir namazı vaktinde kılmayan 10 yaşındaki bir çocuk sırf bu yüzden ertesi gün nafile oruç tutmak zorunda bırakılırsa namaz ibadetinden de oruç ibadetinden de nefret duymaya başlayabilir. Ders esnasında istenmeyen davranışlarda bulunan öğrencilere ceza olarak bir sure ya da dua ezberleme, Hz. Peygamberin hayatını anlatan bir kitap okuma gibi ödevlerin verilmesi bu bakımdan son derece yanlıştır. Ceza olarak sure ya da dua ezberleme ödevi verilen öğrenciler, ceza alırken hissettikleri olumsuz duyguların benzerini sure ya da dua ezberlerken de hissetmeye başlayabilirler.

Kardeşine karşı sorumluluklarını yerine getirmekte ihmalkâr davrandığı için anne-babası tarafından sürekli azarlanan bir çocuğun, kardeşini muhabbetle kucaklaması doğal olarak güçleşecektir. Çünkü o, anne-babasının kendisine yönelik olumsuz tepkisinin kardeşinden kaynaklandığını düşünür. Aynı şekilde Allah'a karşı sorumluluklarından bazılarını ihmal ettiği için sürekli azar işiten ve cezalandırılan çocuklar da yüce Allah'ı sevmekte güçlük yaşayabilirler. Din eğitimi faaliyeti yürüten kişilerin bütün bu ihtimalleri dikkate alarak ceza unsurunu din eğitimi sürecinin bir parçası olmaktan çıkarma konusuna hassasiyet göstermeleri yerinde olacaktır.

Klasik koşullanma kuramına göre koşulsuz uyarıcı ile koşullu uyarıcıyı birlikte verme işlemi ne kadar fazla tekrarlanırsa bu iki uyarıcı arasında kurulacak bağın gücü o kadar artacaktır (Selçuk, 2015: 138). Uyarıcılar arasındaki bağın güçlenmesi, koşullu uyarıcıya verilen koşullu tepkinin devamlılığı açısından önem arz etmektedir. Bir diğer ifadeyle koşullu tepkinin sönmeye ne kadar dirençli olacağı, koşullu uyarıcı ile koşulsuz uyarıcı arasındaki bağın gücü tarafından belirlenmektedir (Cüceloğlu, 1996: 142). Bu bakımdan din eğitimi sürecinde öğrencilerin din, din dersi ve din dersi öğretmeni ile olumsuz bazı tepkiler arasında bağ kurmalarını sağlayacak uyarıcılarla karşı karşıya kalmamalarına azami hassasiyet gösterilmelidir.

Din eğitimi sürecinde bireylere yeni davranışlar kazandırmak kadar problemleri davranışların düzeltilmesi de ehemmiyet arz etmektedir. Problemleri davranışlar arasında kuşkusuz klasik koşullanma yoluyla öğrenilmiş olanlar da bulunabilir. Üstelik bu şekilde öğrenilmiş davranışların teorik bilgiler öğretilerek düzeltilmesi de oldukça güçtür. Klasik koşullanma kuramına göre öğrencilerin istenmeyen davranışları birer koşullu tepki olup onların her birinin ortaya çıkmasına yol açan birtakım koşullu uyarıcılar bulunmaktadır. Uyarıcı örüntüsünde yapılacak uygun değişikliklerle bu tür davranışlar büyük ölçüde önlenbilir. Hz. Peygamber tarafından nakledilen şu olay bu duruma örnek teşkil etmesi bakımından dikkate şayandır. Bu olayda, yaşadığı memlekette 99 kişiyi öldüren ancak yaptıklarından rahatsızlık duymaya başlayan ve kendisi için kurtuluş kapısı bulunup bulunmadığını sorgulayan bir insan konu edilmektedir. Bu insan tavsiye üzerine bir din âlimine gitmekte ancak bir çıkış kapısı göstermediği için onu da öldürmektedir. Ne var ki vicdanında duyduğu rahatsızlık ve kurtuluş ümidi hala devam etmektedir. Bu duygularla o, fikir almak üzere başka bir din âliminin yanına gitmektedir. Bu âlim, kendisi için tövbe / kurtuluş kapısının açık olduğunu ancak yaşadığı memleketi terk etmesi gerektiğini

belirterek ona gidip hayatının kalan kısmını yaşaması için bir memleket önermiştir. Âlim bunun sebebini, yaşadığı memleketin kötü olması, gideceği memlekette âbid ve zâhid insanların bulunması şeklinde açıklamıştır. Sonuçta o, kendisine denileni yapıp yeni vatanına yerleşmeye karar vermiş ancak yolda giderken vefat etmiştir. Hz. Peygamber bu kişinin cennetlik olduğunu belirtmiştir (Buhari, Enbiya: 50; Müslim, Tövbe: 46).

Hz. Peygamber tarafından nakledilen bu olayda, yüz kişinin katili olan kişiye, yaşadığı memleketi terk edip iyi insanların çoğunlukta olduğu bir diyara göç etmesinin tavsiye edilmiş olması oldukça ilginçtir. Zira bu tavsiye, çevresel uyarıcıların birey üzerindeki etkisinin ne denli büyük olabileceğinin farkında olduğunu göstermektedir. Bu tavsiyeyi yapan âlimin, çevredeki benzer uyarıcıların katilleri, hırsızları, ırz düşmanlarını vs. yine benzer fiillere yönelteceğini bildiği anlaşılmaktadır.

Olayda bahsedilen kişinin, içerisinde yüz kişiyi öldürdüğü yerleşim alanında nerede bulunursa bulunsun kendisine olumsuz duygular çağrıştıracak uyarıcılarla karşılaşması kaçınılmazdır. Ayrıca terk edilmesi istenen muhitin kötülüklerin yoğun şekilde işlendiği bir yer olması, bireyin böyle bir ortamda tövbe etse dahi tövbesine sadık kalmasını güçleştirecektir. Zira topluma akseden her kötülük –gerekli önlemlerin alınmaması durumunda- yeni kötülükler davetiye çıkaracaktır. Bu bakımdan onun olumsuz tepkiler vermeye kendisini adeta mecbur bırakan koşullu uyarıcıların yoğun olduğu çevreyi terk edip yeni bir diyara göç etmesi ve böylelikle hayatında yepyeni bir sayfa açması en makul seçenek olacaktır.

Görüldüğü üzere bireylerin istenmeyen davranışlardan kurtulmalarını, istedik davranışlar kazanmalarını sağlamak üzere yapılacak rehberlik hizmetlerinde klasik koşullanma kuramının ortaya koyduğu esaslar önemli avantajlar sunabilir. Bireylerin olumsuz tepkiler vermelerine yol açan uyarıcıların baskısından kurtarılıp olumlu tepkiler vermelerine vesile olacak uyarıcılarla etkileşim halinde olacakları ortamlarda din eğitimi hizmeti almaları, bireysel ve toplumsal birçok sorunun çözümüne önemli katkılar sunabilir.

4. Din Eğitimi Faaliyetlerinin Klasik Koşullanma Kuramı Dikkate Alınarak Yürütülmesinin Etik Açısından Ortaya Çıkarabileceği Sorunlar

Din eğitimi sürecinde klasik koşullanma kuramının ortaya koyduğu esaslardan yararlanmak etik açıdan sorun teşkil eder mi? Bu soruya bir çırpıda “Hayır” cevabını vermek mümkün değildir. Çünkü bazı ilkelere riayet edilmemesi halinde din eğitimi bir beyin yıkama sürecine dönüşüp bireylerin kişiliksizleşmelerine, robotlaşmalarına, zihinsel becerilerinin körelmesine yol açabilir.

Klasik koşullanma kuramında önemli kavramlardan biri ‘genelleme’dir. Genelleme, koşullu uyarıcılara verilen koşullu tepkilerin, koşullu uyarıcılar ile arasında benzerlik ilişkisi kurulan unsurlara da verilmesini ifade etmektedir. Genelleme, din eğitimi sürecinde de gerçekleşebilecek bir olgudur. Hatta din eğitimi faaliyetlerinin hedeflerinden birinin bireylerin bazı hususlarda genellemelere ulaşmalarını sağlamak olduğu dahi söylenebi-

lır. Zira din eğitimi sürecinde öğrencilerin çeşitli kişiler, gruplar, kurumlar vs. hakkında genellemeler yapmalarına ve bunlara yönelik belli tavırlar geliştirmelerine rehberlik yapılması bir gerekliliktir. Ancak bu yapılırken düşünce ve inanç özürlüğü ile uyuşmayan yaklaşımlara tevessül edilmesi tasvip etmek mümkün değildir. Örneğin bir din dersinde sürekli olarak herhangi bir ibadeti yerine getirmeme durumu ile cehennem azabı arasında ilişki kurulması ve böylelikle öğrenciler üzerinde psikolojik baskı oluşturulması etik açıdan da dini gelişim açısından da ve hatta dinin ortaya koyduğu prensipler açısından da son derece sorunludur. Dini sorumlulukların ihmal edilmesinin dünya hayatında ve ahirette yol açabileceği olumsuzluklara din eğitimi sürecinde elbette yer verilmelidir. Ancak dini sorumlulukların ihmal edilmesi halinde maruz kalınabilecek olumsuzluklar sürekli gündeme getirilerek İslami ölçülere riayet edilmesinin en temel gerekçesini sanki bunlar teşkil ediyormuş gibi bir yaklaşım içerisine girilmesi de doğru değildir. Çünkü dini sorumlulukları yerine getirmenin, cezadan kurtulma dışında makul daha birçok gerekçesi vardır. Bu bakımdan din eğitimi sürecinde bireylerin duygusal yönlerinin yok sayılmadığı / dikkate alındığı bir makuliyet çizgisinin takip edilmesi elzemdir.

Klasik koşullanma kuramının ortaya koyduğu esaslardan yararlanma sürecinde etik ve eğitsel açıdan sorun teşkil edebilecek bir başka durum, benzerliklere vurgu yapılırken farklılıkların göz ardı edilmesidir. Din eğitimi söz konusu olduğunda bu anlayış daha mahzurlu hale gelmektedir. Zira kalıplı din eğitimi yaklaşımı böyle bir anlayışın ürünüdür. Din ile ilgili birçok farklı yorumdan sadece birini alıp bunu bireylere sanki mutlak hakikatmiş gibi yansıtmaya çalışmak; diğer yorumları din eğitimi sürecinde hiç gündeme getirmemek ya da aşığılamak için gündeme getirmek yol / yöntem bilmezliğin en açık göstergesidir. Böyle bir yaklaşımın bireylerin kendi dindarlıklarını oluştururken farklı yorumlardan yararlanmalarının, kendi dindarlıklarını sağlam temeller üzerine bina etmelerinin ve dahası din eğitiminin zihinsel becerilerin gelişmesine katkı sağlayan bir süreç haline gelmesinin önünde engel teşkil edeceği açıktır.

Öğrencilerin ayırt etme becerilerinin gelişmesine hizmet etmeyen bir genelleme öğretimi çeşitli sakinler doğurabilir. Örneğin halk arasında yaygın olarak kullanılan ve kabul gören “Huzur İslam’da” genellemesinin, bireyleri dini ve mantığı açıdan tasvip edilemeyecek bazı anlayış ve uygulamalara yöneltmesi mümkündür. Bu yanlışlara meydan verilmemesi açısından söz konusu genellemenin din eğitimi sürecinde şu sorularla birlikte gündeme getirilmesi elzemdir:

- İslam dışındaki dinler, kendi mensuplarının huzuruna katkı sağlama işlevinden tamamen mahrum mudur?
- İslam’ın ortaya koyduğu hayat anlayışı ve yaşam tarzı ile huzur arasında gerçekten bir sebep-sonuç ilişkisi var mıdır? Varsa, bu ilişki mantığı açıdan nasıl temellendirilebilir?
- Huzur İslam’da ise Müslümanların yoğunlukta olduğu toplumlardaki genel huzursuzluk hali nasıl izah edilebilir?
- Huzur İslam’da ise Müslüman kimliğe sahip olan kişiler bu huzurdan niçin yete-

rince istifade edememektedirler? Müslümanların diğer din mensuplarına göre daha huzurlu olduğunu gösteren bilimsel veriler mevcut mudur?

- Huzur İslam’da ise Müslümanların camilerden uzak durmak, İslam’ın kesin emirlerini bile dikkate almamak suretiyle bu huzuru ellerinin tersiyle itmelerinin sebebi nedir?

Bu ve benzeri sorular öğrencileri düşünmeye sevk edecek ve “Huzur İslam’da” ifadesi onlar için sadece bir slogan olmaktan çıkacaktır. Din eğitimi sürecinde gündeme getirilecek bu sorular ayrıca;

- İslam dini tek olmasına rağmen onun anlaşılma biçimlerinin alabildiğine farklılaştığı; öteden beri var olan mezhep ve tarikat gerçeğinin bunun en somut göstergesi olduğu,
- Doğru şekilde anlaşılmaması ve yaşanmaması durumunda İslam’ın bir huzur kaynağı olmasının asla söz konusu olmayacağı,
- Halkın İslam dinine olan bağlılığını istismar etmeyi marifet sanan kişi ya da grupların öteden beri var olduğu ve bunlara karşı uyanık olunması gerektiği,
- Bireysel ve toplumsal huzura gerçek anlamda katkı sağlayan hiçbir unsurun İslam dini tarafından reddedilmediği,
- Huzur bulma ile hoş vakit geçirme arasında fark bulunduğu vb. gerçeklerin farkına varılmasına da önemli katkılar sunabilir.

İslam dini ve Müslümanlar hakkında daha sağlıklı düşünceler geliştirilmesi açısından bu gerçeklerin farkına varılması son derece önemlidir. Müslüman kimliği ile ön plana çıkan kişi ya da gruplarda gözlemlenecek olumsuzlukları İslam’a mal etme yanlısının önüne geçilmesi de ancak böyle bir yaklaşımla mümkün olacaktır.

Din eğitimi sürecinde benzerlikler kadar farklılıklara da vurgu yapılması, bireylerin zihinsel becerilerinin gelişmesine sağlayacağı katkı açısından da önem arz etmektedir. Zira benzerlikler üzerine yoğunlaşan bir zihne sahip olmak ile farklılıklar üzerine yoğunlaşan bir zihne sahip olmak arasındaki fark oldukça büyüktür. Benzerlikleri fark edip genellemelere ulaşabilmek için zihinsel becerilerin üst düzeyde gelişmiş olması çoğu zaman gerekmez. Bireyler yaptıkları basit gözlemler ve yaşadıkları tecrübelerden hareketle bu işlemi günlük hayatlarında kolaylıkla ve sıklıkla zaten gerçekleştirmektedirler. Farklılıklar söz konusu olduğunda ise durum değişmektedir. Çünkü çeşitli yönleriyle birbirine benzeyen unsurlar arasındaki farklılıkların ilk bakışta görülmesi çoğunlukla mümkün olmaz. Farklılıkları görebilme bakışta incelik, düşüncede derinlik ve süreklilik gerektirir. Sahih ve anlamlandırılmış bilgiye sahip olunma durumu da bu noktada oldukça önemlidir. Bütün bunlar esasen din eğitiminin ezber öğrenmeler yerine anlamlı öğrenmelerin kılavuzlandığı, benzerlikler yanında farklılıkların da gündeme getirildiği, zihinsel becerilerin kullanılıp geliştirilmesine imkân veren ya da katkı sağlayan bir süreç haline getirilmesinin önemini ortaya koymaktadır.

Klasik koşullanma kuramının ortaya koyduğu esaslardan propaganda faaliyetlerinde sıklıkla yararlanılıyor ve bundan da genellikle verim alınıyor olması, aynı yaklaşımın din eğitimi sürecinde de esas alınmasına haklı bir gerekçe teşkil etmez. Din eğitiminin, belirli bir dinin ya da din anlayışının propagandasının yapıldığı bir süreç haline getirilmesi son derece yanlıştır. Zira propagandanın varlığı sağduyu, eleştirel düşünce, fikir özgürlüğü gibi eğitsel açıdan ehemmiyet arz eden hususların büyük ölçüde rafa kaldırıldığına ve bireylerin belirli düşüncelerin doğruluğuna koşullandırılmaya çalışıldığına işaret eder. Ayrıca din eğitiminin bir propaganda süreci haline getirilmesi, din eğitimcisinin savunmacı ve tepkisel yaklaşımlara sahip olduğunu gösterir. Bu tür yaklaşımlar birilerini yüceltirken diğerlerini düşmanlaştırmayı ya da en azından aşağılamayı gerektirir. Din eğitimi sürecine bu tür yaklaşımların hâkim olmasını ne dini gelişim ne de bilişsel ve ahlaki gelişim açısından onaylamak mümkündür. Zira böyle bir durum meselelere çok yönlü şekilde bakılmasını güçleştirecektir. Din ile ilgili meselelerin çok boyutlu şekilde ele alınmaması, dinin özüyle bağdaşmayan anlayışların toplumda revaç bulmasında önemli bir etkidir.

Din eğitimi sürecinde klasik koşullanma kuramının ortaya koyduğu esasların dikkate alınması ile din eğitimi sürecinin tamamen klasik koşullanma kuramına göre yürütülmesi arasında fark vardır. Bunlardan birincisi, olması gereken durumu ifade ederken ikincisi eğitsel ve dini açıdan çeşitli sakıncalar içermektedir. Zira klasik koşullanmaların etkisi altında yaşanacak bir dindarlık ile araştırmalar, incelemeler, sorgulamalar, karşılaştırmalar, analizler ve değerlendirmeler sonucunda oluşan inanç ve kanaatlere bağlı olarak yaşanacak dindarlık arasında nitelik açısından fark olacaktır. Karar alma sürecine birinci tür dindarlıkta duyguların, ikinci tür dindarlıkta ise zihinsel faaliyetler neticesinde oluşan kanaatlerin yön vermesi beklenir. Tefekkürün önemine ve âlimlerin üstünlüğüne vurgu yapan ayet-i kerimeler ve hadis-i şerifler dikkate alındığında İslam'ın ikinci tür dindarlığa daha fazla değer verdiği rahatlıkla söylenebilir.

Sonuç

İnsan, öğrenme kabiliyeti bakımından varlıklar arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Ona öğrenme konusunda avantaj sağlayan donanımın ne olduğu hususunda ciddi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Öğrenmelerin hangi yolla, nasıl bir süreçte gerçekleştiği meselesine gelindiğinde ise durum değişmektedir. Zira bu meseleye dair bugüne kadar birçok farklı kuram ortaya konulmuştur. Bu kuramlardan hiçbiri bütün davranışları açıklama yeterliğine tek başına sahip değildir. İnsanın, mevcut öğrenme kuramlarının hiçbirisiyle açıklanamayacak nitelikte davranışlara sahip olduğu da bir gerçektir. Bütün bunlar esasen insanoğlunun davranış öğrenme yollarının çeşitliliğini / zenginliğini göstermektedir. Davranış öğrenme yollarının çeşitliliği ise öğrenme sürecinin kontrolünün güçlüğünü ortaya koymaktadır. Bu bakımdan rahatlıkla ifade edilebilir ki eğitim gerçekten ciddi / ciddiyetle ele alınması gereken bir meseledir. Bir toplumda eğitimin ne ölçüde ciddiye alındığının en temel göstergesi ise eğitim üzerine yapılan bilimsel çalışmaların nicelik ve nitelik açısından arz ettiği durumdur.

İnsan, çevresiyle sürekli etkileşim halinde bulunan bir varlıktır. Bu özellik, onun tarafından gerçekleştirilen öğrenmelerin temelini oluşturmaktadır. Çevreyle etkileşim halinde olması onu çevresel uyarıcılara sürekli tepki vermek durumunda bırakmaktadır. O adeta çevresel uyarıcılara kendince en uygun tepkileri vermek üzere programlanmış bir varlıktır.

İnsan, çevresindeki uyarıcılara verdiği tepkileri isabetlilik durumu açısından sürekli irdelemek durumunda kalmaktadır. Zira bu tepkilerin bir kısmı olumlu neticeler verirken diğer kısmı onun sıkıntılı bazı durumlarla karşı karşıya kalmasına yol açabilmektedir. Yaşanan bu tecrübeler, hangi durumlarda nasıl davranılması ve nelere nasıl tepki verilmesi gerektiğine dair kanaatlerin sürekli güncellenmesini gerektirmektedir. Belirli uyarıcıların belirli tepkilerle ilişkilendirilmesi ve böylelikle davranış dağarcığının oluşması işte böyle bir süreçte gerçekleşmektedir.

Bireylerin belirli uyarıcılar ile belirli tepkiler arasında bağ kurmaları, belirli uyarıcılara genellikle benzer tepkiler vermeleri sonucunu doğurmaktadır. Yapılacak gözlemlerle kolaylıkla fark edilebilecek bu durum çeşitli öğrenme kuramlarına da temel teşkil etmiştir. Bu kuramlardan birini klasik koşullanma oluşturmaktadır.

İnsan davranışlarının sadece klasik koşullanma kuramıyla açıklanacak basitlikte olmadığı açıktır. Zira insanoğlu, uyarıcılara otomatik olarak sürekli benzer tepkiler veren bir varlık değildir. Uyarıcılara verilecek tepkiler kişiden kişiye değişebildiği gibi durumdan duruma da farklılık gösterebilir. Benzer uyarıcılara farklı insanlar farklı anlamlar yükleyebilir ve farklı tepkiler verebilirler. Çünkü insanlar arasında tecrübe, bilgi birikimi, kişilik yapısı, gelişim düzeyi, inançlar, ilgiler, ihtiyaçlar, yaşanan sorunlar bakımından farklılıklar bulunmaktadır. İnsan davranışları ile ilgili sağlıklı tespitler yapabilmek için bütün bu farklılıkların göz önünde bulundurulması gerekir. Ancak bunlar klasik koşullanmanın insan davranışlarını anlama, açıklama ve kontrol etme hususunda işe yaramayacağı anlamına gelmez. Genelde eğitim, özelde din eğitimi işiyle bilinçli şekilde meşgul olan kimselere yakışan, öğrenmenin nasıl gerçekleştiğine dair ortaya konulmuş kuramlara vakıf olmak ve bir arı misali bunların her birinden istifade etmenin yollarını araştırmaktır.

Klasik koşullanma kuramını din eğitimi açısından önemli kılan dört temel husus vardır. Bu hususlar;

- Tutum geliştirme ve sosyalleşme sürecinde klasik koşullanma yoluyla gerçekleştirilen öğrenmelerin etkisinin büyük olması,
- Klasik koşullanma yoluyla gerçekleştirilen öğrenmelerin sönmeye karşı dirençli olması,
- Din istismarcılarının klasik koşullanma kuramından profesyonel şekilde yararlanıyor olmaları,
- Klasik koşullanma yoluyla öğrenilmiş bazı olumsuz davranışların terk edilmesi için yapılacak rehberlik faaliyetlerinde, klasik koşullanma kuramının ortaya koyduğu esasların dikkate alınmasının adeta bir zorunluluk olmasıdır.

Bireyler belirli koşullar altında iken dini sorumluluklarını yerine getirme hususunda hassas davranırken bu koşulların oluşmadığı durumlarda dinen haram sayılan amellere

kolaylıkla meyledebilmektedirler. Örneğin bazı kimseler Ramazan ayı geldiğinde ya da dindar kimlikleri ile ön plana çıkan kişilerle birlikte iken dini sorumluluklarını ihmal etmemeye özen gösterirken içerisinde buldukları koşullar değiştiğinde dini sorumluluklarını unutabilmektedir. Demek ki içerisinde bulunulan ortamda yer alan uyarılar, davranış tercihlerine doğrudan yansımaktadır. Bireyler hangi uyarıcıların bulunduğu ortamlarda hangi tepkileri vermeleri gerektiğini bebeklik döneminden itibaren öğrenmeye başlamaktadırlar. Bu öğrenmelerin önemli bir kısmının klasik koşullanma yoluyla gerçekleştiğinde kuşku yoktur. Zira bireyi dini sorumlulukları yerine getirmeye motive edecek uyarıcı örüntüsünün ne olacağı, genellikle bu tür koşullanmalar tarafından belirlenmektedir.

Başlangıçta nötr birer uyarıcı iken zamanla koşullu uyarıcı haline gelen ve din ile ilişkilendirilen bazı unsurlar bireysel dindarlığı doğrudan etkileyebilir. Örneğin Kâbe ya da Arafat dağı gibi kutsal kabul edilen mekânlarda bulunmak kulluk bilincine dayanak teşkil eden duyguların daha yoğun şekilde yaşanmasını sağlayabilir. Gözyaşı akıtarak dua eden aksakallı bir dedenin görülmesi, yanık bir ney sesinin işitilmesi, çok sevilen bir yakının ölümüne tanıklık edilmesi, şiddetli bir deprem gibi doğal afetlere maruz kalınması gibi sıra dışı uyarıcılar da aynı sonucu doğurabilir. Bu tür uyarıcıların bireylerde sürekli benzer tepkiler oluşturması doğaldır. Bu durumun din eğitimi açısından yorumlanması ve din eğitimi sürecinde dikkate alınması bir gerekliliktir. Din eğitimi faaliyetlerinin yürütüldüğü ortamlardaki mevcut uyarıcıların ne olduğu ve bunların din eğitimi hizmeti alan kişilerin hangi hislerine tekabül ettiği hususunda yapılacak isabetli tespitler, bu faaliyetlerin daha bilinçli ve verimli şekilde yürütülmesine önemli katkılar sunacaktır.

Din eğitimi sürecinde gerçekleştirilen eğitsel etkinliklerin ya da bu etkinliklerin gerçekleştirildiği fiziksel ortamda bulunan uyarıcıların niteliği klasik koşullanma kuramı açısından mutlaka irdelenmelidir. Sürekli gözlemler yapılarak din eğitimi sürecinde bireylerin hangi uyarıcılara muhatap oldukları ve bu uyarıcılar ile hangi tepkiler arasında ilişki kurdukları meselesine açıklık getirilmelidir. Gözlemlerden hareketle ulaşılabilecek sonuçlar ve bu sonuçlar üzerinde yapılacak değerlendirmeler ışığında din eğitimi hizmetleri ile ilgili gerekli düzenlemeler mutlaka yapılmalıdır.

Kaynakça

- Alıcı, T. (2011). *Öğrenmenin bilimsel temelleri*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Arabacı, Fazlı (2003). "Türkiye'de Dini Sosyalleşmenin Temel Etkenleri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 6/16, ss. 39-54.
- Arı, R. vd. (bt.). *Gelişim ve öğrenme psikolojisi*. Konya: Mikro Yayınları.
- Arık, İ. A. (1995). *Öğrenme psikolojisine giriş*. İstanbul: Der Yayınları.
- Arslan, M. (2006). Dini toplumsallaşma ve temel etkenleri: Türk gençleri arasında uygulamalı bir araştırma. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 31, 61-78.
- Aydın, M. Ş. (2017). *Din eğitimi bilimi*. Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Aydın, A. (2007). *Eğitim psikolojisi*. Ankara: Tek Ağaç Yayınları.

- Başaran, İ. (1996). *Eğitim psikolojisi*. Ankara: Gül Yayınevi.
- Binbaşıoğlu, C. (1991). *Öğrenme psikolojisi*. Ankara: Kadıoğlu Matbaası.
- Cafoğlu, Z. & Aksüt, M. (2008). *Eğitim psikolojisi*. Ankara: Grafiker Yayıncılık.
- Certel, H. (2016). *Din psikolojisi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Çelik, C.(2010). Değişim sürecinde Türk aile yapısı ve din: paradigmatik anlam ve işlev farklılaşması. *Karadeniz Dergisi*, 8, 25-35.
- Cüceloğlu, D. (1996). *İnsan ve davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erden, M.& Akman, Y. (1998). *Gelişim öğrenme öğretme*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Ersanlı, K. (2012). Öğrenmede davranışsal yaklaşımlar. B. Yeşilyaprak (Ed.),*Gelişim ve öğrenme psikolojisi* içinde (ss.170-197).Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Fidan, N.&Erden, M. (bt.). *Eğitime giriş*. Ankara: Alkım Yayınevi.
- Güngör, Ö. (2012). 1.5 ve 2. nesil Türk gençlerinin ailede dini sosyalleşmeleri: New Jersey USA örneği. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53/2, 55-119.
- İlgar, M. Z.& İlgar, S. C. (2013). Türkiye’de erken çocukluk eğitimine genel bir bakış. *Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 219-228.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1999). *Yeni insan ve insanlar*. İstanbul: Evrim Yayınları.
- Korkmaz, L.(2017). Tutumlarımızın ne kadar farkındayız? Örtük tutumlar ve örtük ölçüm yöntemleri”, *Türk Psikoloji Yazıları Dergisi*, 20/40, 109-127.
- Kulat, M. A. (2017). *Türkiye’de toplumun dine ve dini değerlere bakış araştırması, MAK Danışmanlık*, <http://www.makdanismanlik.org/wp-content/uploads/2017/06/MAK-ANI%C5%9EMANLIK-T%C3%9CRK%C4%B0YEDE-TOPLU-MUN-D%C4%B0NE-VE-D%C4%B0N%C4%B0-DE%C4%9EERLERE-BAKI%C5%9EAI-ARA%C5%9ETIRMASI.pdf> (Erişim Tarihi: 10.06.2018).
- Mehmedoğlu, A. U. (2013). *İnanç psikolojisine giriş*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Özdel, Kadir (2015). Düünden bugüne bilişsel davranışçı terapiler: teori ve uygulama. *Türkiye Klinikleri Psikiyatri Özel Dergisi*, 8/2, 10-20.
- Sarıtaş, M.(2008). Eğitimin toplumsal (sosyal) temelleri. K. Keskinlik (Ed.),*Eğitim bilimine giriş* içinde (ss. 187-216). Ankara: Sempati Yayınları.
- Senemoğlu, N. (1997). *Gelişim öğrenme ve öğretim*. Ankara: Ertem Matbaacılık.
- Schunk, D. H. (2011). *Öğrenme teorileri*. M. Şahin (Çev. Ed.), Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Selçuk, Z. (2015). *Eğitim psikolojisi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Sherkat, D. E. (2013). Dini sosyalleşme: etki kaynakları ve araçların etkileri, Ö. Güngör (Çev.),*Turkish Studies Dergisi*, 8/3, 279-297.
- Topses, G. (2009). *Gelişim ve öğrenme psikolojisi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Ülgen, G. (1995). *Eğitim psikolojisi birey ve öğrenme*. Ankara: Bilim Yayınları.